

New Thinking in the Conceptual Framework of Hydro-Hegemony, with Emphasis on the Aras Transboundary Basin

H. Hekmatara¹, Y. Zaki^{2*}, Z. Pishgahi Fard³, and B. Zarei⁴

Abstract

Considering the growing trend of water shortage and crisis in the world, the conceptual and theoretical framework of hydro-hegemony as part of the new ideas and concepts in geopolitics and hydropolitics, is of increasing importance to predict the behaviors and strategies of the hydro-hegemonic and non-hydro-hegemonic actors over transboundary basins. There is no consensus among hydropolitical science thinkers on the conceptual framework of hydro-hegemony and hydro-hegemony and its related models have been merely used to analyze several important transboundary basins in the world. As a result, this research aims at the completion of the conceptual framework of hydro-hegemony as well as boosting its ability to adapt to different transboundary basins in the world. In this regard, the Aras transboundary basin, which is shared among the 4 countries of Iran, Türkiye, the Republic of Azerbaijan and Armenia and its hydro-hegemonic relations can be investigated due to the multiplicity of state actors and their sometimes conflicting interests, has been selected as a case study. This research is theoretical-fundamental, descriptive-analytical and is based on the causal research method. The research has reached a series of changes, omissions and additions in the conceptual framework of hydro-hegemony, which is mainly based on increasing the role of power in the concept of hydro-hegemony and its influence on other elements of this framework.

Keywords: Aras River, Common Water Resources, Hydro-Hegemony, Hydropolitics, Transboundary Basin.

Received: August 31, 2023

Accepted: March 30, 2024

نواندیشی در چارچوب مفهومی هیدروهژمونی (آب چیرگی)، با تأکید بر حوضه آبریز فرامرزی ارس

حامد حکمت‌آرا^۱، یاشار ذکی^{۲*}، زهرا پیشگاهی فرد^۳ و بهادر زارعی^۴

چکیده

با توجه به روند رو به تزاید کمبود و بحران آب در سطح جهان، چارچوب مفهومی و نظری هیدروهژمونی (آب چیرگی) که جزء نظریات و مفاهیم جدید در علم ژئوپلیتیک و هیدروپلیتیک محسوب می‌شود، از اهمیت روزافزونی جهت پیش‌بینی رفتارها و راهبردهای بازیگران هیدروهژمون و غیرهیدروهژمون در سطح حوضه‌های آبریز فرامرزی، برخوردار شده است. از آنجایی که در باب چارچوب مفهومی هیدروهژمونی بین اندیشمندان علم هیدروپلیتیک اتفاق نظری وجود ندارد و هیدروهژمونی و همچنین الگوهای مربوطه تاکنون عمدتاً جهت تحلیل چند حوضه آبریز مهم فرامرزی در سطح جهان به کار گرفته شده است؛ در نتیجه، این پژوهش به دنبال پیشنهاد تکمیل چارچوب مفهومی هیدروهژمونی است تا این چارچوب علاوه بر کامل‌تر شدن، قابلیت انطباق بیشتری بر حوضه‌های آبریز فرامرزی مختلف در سطح جهان را نیز داشته باشد. در همین راستا، حوضه آبریز فرامرزی ارس که بین ۴ کشور ایران، ترکیه، جمهوری آذربایجان و ارمنستان مشترک است و روابط هیدروهژمونیک در این حوضه به دلیل تعدد بازیگران دولتی در آن و منافع بعضاً متفاوت و متضاد آن‌ها قابلیت بررسی دارد، به عنوان مطالعه موردی پژوهش پیش‌رو انتخاب شده است. این پژوهش از نوع نظری-بنیادی بوده، به صورت توصیفی-تحلیلی و براساس روش تحقیق علی صورت گرفته است. پژوهش نهایتاً به یک سری تغییرات، حذفیات و اضافات در چارچوب مفهومی هیدروهژمونی رسیده است که عمدتاً مبتنی بر افزایش نقش قدرت در مفهوم هیدروهژمونی و تأثیر آن بر دیگر ارکان این چارچوب است.

کلمات کلیدی: حوضه آبریز فرامرزی، رودخانه ارس، منابع آب مشترک، هیدروپلیتیک، هیدروهژمونی.

تاریخ دریافت مقاله: ۱۴۰۲/۶/۹

تاریخ پذیرش مقاله: ۱۴۰۳/۱/۱۱

1- Ph.D. Candidate in Political Geography, Faculty of Geography, University of Tehran, Tehran, Iran. Email: hekmatara@ut.ac.ir

2- Associate Professor of Political Geography, Faculty of Geography, University of Tehran, Tehran, Iran. Email: yzaki@ut.ac.ir

3- Professor of Political Geography, Faculty of Geography, University of Tehran, Tehran, Iran. Email: zfard@ut.ac.ir

4- Associate Professor of Political Geography, Faculty of Geography, University of Tehran, Tehran, Iran. Email: b.zarei@ut.ac.ir

*- Corresponding Author

Doi: [10.22034/IWRR.2024.414249.2699](https://doi.org/10.22034/IWRR.2024.414249.2699)

۱- کاندیدای دکتری جغرافیای سیاسی، دانشکده جغرافیا دانشگاه تهران، تهران، ایران.

۲- دانشیار جغرافیای سیاسی، دانشکده جغرافیا دانشگاه تهران، تهران، ایران.

۳- استاد جغرافیای سیاسی، دانشکده جغرافیا دانشگاه تهران، تهران، ایران.

۴- دانشیار جغرافیای سیاسی، دانشکده جغرافیا دانشگاه تهران، تهران، ایران.

*- نویسنده مسئول

بحث و مناظره (Discussion) در مورد این مقاله تا پایان تابستان ۱۴۰۳ امکانپذیر است.

کنترل منابع آب مانند قطع جریان، یکپارچه‌سازی اراضی و آبیاری و مهار بخش عمده آب پدید می‌آید. وضعیت یاد شده به معنی قدرت سیاسی نامتقارن در میان کشورهای مشترک در یک حوضه آبریز است که نقش بنیادی در مناسبات بین این دولت‌ها دارد. بر این پایه، هیدروژمونی آن دولت قوی‌تری است که بیش از سهم خود از آب‌های مشترک بهره‌برداری می‌کند. وضعیت هیدروژمونی بیشتر مربوط به قدرت سیاسی و اقتصادی یک کشور است تا اینکه مربوط به موقعیت بالادستی یا پایین‌دستی آن باشد. هیدروژمونی‌ها به پایدارسازی سلطه و بهره‌برداری بیشتر از آب‌های مشترک تمایل دارند (Mokhtari & Hashi & Kavianirad, 2019).

با توجه به روند رو به تزايد کمبود و بحران آب در سطح جهان و به ویژه در مناطق خشک کره زمین، چارچوب مفهومی هیدروژمونی که جزء مفاهیم بسیار جدید در علم ژئوپلیتیک و هیدروپلیتیک محسوب می‌شود، این فرصت را به پژوهشگران و بازیگران دولتی می‌دهد که با شناسایی بازیگر هیدروژمونی در سطح حوضه‌های آبریز فرامرزی، بتوانند رفتارهای بعدی او را پیش‌بینی کنند. همچنین، از طریق سازوکارهای مقاومت و ضد ژمونی، بازیگران غیرژمونی خواهند توانست راهبردهای مناسبی را جهت مقابله با اقدامات بازیگر ژمونی انجام دهند. بدیهی است این چرخه در حالت برعکس برای بازیگر ژمونی نیز از طریق سازوکارهای ژمونیکی و سازگاری آفرین صادق است. البته مفهوم هیدروژمونی تاکنون بیشتر در ارتباط با برخی حوضه‌های مهم و مطرح جهان مورد بررسی و کنکاش قرار گرفته است. این در حالی است که ممکن است این مفهوم در حوضه‌های دیگر، از ویژگی‌های متفاوتی برخوردار باشد. حوضه آبریز فرامرزی ارس یکی از حوضه‌های آبریز فرامرزی مشترک بین ایران، ترکیه، جمهوری آذربایجان و ارمنستان است که بررسی هیدروژمونیکی آن می‌تواند راه را برای کنکاش آب‌چیرگی در دیگر حوضه‌های مشترک ایران نیز فراهم آورد. به ویژه که در سال‌های اخیر، سیر تزايدی ایجاد صنایع توسط کشورهای ساحلی رودخانه ارس در حواشی آن به دلیل قابلیت‌های تجاری و گمرکی منطقه و توسعه کشاورزی، میزان بهره‌برداری و استفاده از منابع آب رودخانه ارس و شعبات تغذیه کننده آن را بیش از پیش افزایش داده است. این امر به تدریج به برداشت بیشتر از حق‌آبه در نظر گرفته شده برای هریک از کشورها می‌انجامد و زمینه بروز منازعات میان کشورهای مشترک در این حوضه آبریز را افزایش می‌دهد (Zaki et al., 2015). بر همین اساس، مفهوم هیدروژمونی در این حوضه فرامرزی پررنگ‌تر می‌شود.

کمبود آب و منافع مشترک دولت‌ها بر سر آب‌های فرامرزی نظیر رودخانه‌های مشترک سبب شده است که آب به عنوان عاملی تعیین کننده در سیاست بین‌المللی و روابط دولت‌ها با یکدیگر به ایفای نقش پردازد و حتی روابط اجتماعات بشری نظیر شهرها و روستاها در درون کشورها را نیز تحت‌الشعاع قرار دهد. به طوری که آب امروزه به صورت یک ماده رقابتی و مطلوب و در عین حال عامل نگران کننده حیات و زیست بشر وارد عرصه مناسبات و مناقشات دولت‌ها شده است.

نقش‌آفرینی آب در تولید صلح، همکاری و همگرایی بین کشورها سبب شده است، تاکنون در حدود ۳۰۰ پیمان بین کشورهای مختلف جهان برای حل و فصل مسائل موردی مربوط به منابع آب منعقد شود و در داخل حدود دو هزار پیمان بین‌المللی، بندهایی درباره آب منظور شود. بر همین اساس است که برخی از صاحب‌نظران تا آنجا پیش رفته‌اند که آب را در آینده، منبع جنگ و درگیری می‌دانند. چنانکه هومر دیکسون معتقد است که جنگ‌های آینده و خشونت‌های مدنی و اجتماعی عمدتاً از کمبود منابع آب، غذا، جنگل و شیلات ناشی خواهند شد. اسماعیل سراج‌الدین، نایب رئیس بانک جهانی هم در اجلاس ۱۹۹۵ استکهلم گفت: «جنگ‌های قرن آینده بر سر آب خواهد بود و نه نفت». نظر یا شبیه چنین اظهاراتی در نوشته‌های سیمون دالبی، گارت پورتر، نازلی جورسی و رابرت نورث نیز مشاهده می‌شود. بنابراین با توجه به اهمیت آب در سرنوشت انسان‌ها و جوامع بشری است که ژئوپلیتیک آب یا هیدروپلیتیک موضوعیت پیدا کرده است. از این رو می‌توان گفت که: «ژئوپلیتیک آب به مطالعه نقش آب در مناسبات، همگرایی و مناقشات اجتماعات انسانی و ملت‌ها و دولت‌ها می‌پردازد، اعم از آن که در داخل کشورها باشد و یا این که بین آن‌ها و دارای ابعاد فراکشوری، منطقه‌ای، جهانی و بین‌المللی باشد» (Hafeznia, 2017).

طی چند دهه اخیر تئوری‌ها و مفاهیم گسترده‌ای برای تسهیل نمودن تحلیل مباحث هیدروپلیتیک مطرح شده‌اند. از آن جمله می‌توان به مفاهیم «محرک‌های هیدروپلیتیک» (Turton et al., 2003)، «هیدروژمونی» (Zeitoun & Warner, 2006)، «دولبه» (Luzi, 2008)، «هیدروپلیتیک انتقادی» (Cascão & Zeitoun, 2010)، «کهن الگوهای هیدروپلیتیک» (Shahbazbegian & Noori 2022; Shahbazbegian & Nabavi, 2023) و اخیراً «آب رنگی» (Shahbazbegian & Dinar, 2023) اشاره کرد. در این بین، «هیدروژمونی» (آب‌چیرگی) یکی از واژگان پربرسامد در مطالعات هیدروپلیتیک است که بر ژمونی در سطح و مقیاس حوضه رودخانه تأکید دارد که از طریق راهبردهای

۲- پیشینه پژوهش

و نظریه هیدروژمونی در منابع فارسی شدیدتر است. همچنین، رودخانه فرامرزی ارس که از اهمیت فوق‌العاده‌ای در زمینه مطالعات هیدروژمونیک برخوردار است، تاکنون در آثار پژوهشی انجام شده در این زمینه به زبان‌های مختلف و از جمله به زبان فارسی به صورت کاملاً علمی و مبتنی بر چارچوب مفهومی و نظری هیدروژمونی (غیرژورنالیستی) مورد بررسی قرار نگرفته است:

هرچند تاکنون کارهای پژوهشی متعددی درباره هیدروژمونی صورت پذیرفته است؛ اما به جز چند مقاله مرجع در این زمینه، بقیه کارهای علمی در این زمینه عمدتاً به صورت مطالعه موردی و تطبیق چارچوب مفهومی و نظری مطرح شده در مقاله‌های اصلی در چند حوضه آبریز مهم جهان هستند. این فقر در زمینه مطالعه دقیق و تمرکز بر مفهوم

Table 1- Major research works done in the field of Hydro-Hegemony

جدول ۱- آثار پژوهشی عمده صورت گرفته در زمینه هیدروژمونی

نام اندیشمند(ان) و سال انتشار اثر	استدلال
Trottier (2003)	در مقاله «جنگ‌های آبی: ظهور یک مفهوم هژمونیک»: اینکه چگونه مفهوم جنگ‌های آبی در دو دهه گذشته به یک مفهوم هژمونیک تبدیل شده است.
Zeitoun & Warner (2006)	در مقاله «هیدروژمونی- چارچوبی برای تجزیه و تحلیل مناقشه‌های آبی فرامرزی»: برای اولین بار چارچوبی از هیدروژمونی (هژمونی در حوضه آبریز رودخانه) را برای تجزیه و تحلیل مناقشه‌های آبی فرامرزی بر اساس کارهای قبلی در این زمینه ارائه کردند. نویسندگان با مطالعه موردی به این نتیجه می‌رسند که هیدروژمونی از طریق روابط نامتقارن قدرت وجود دارد که به بهای مناقشه‌های کم‌شدت، یک نتیجه غیرمنصفانه را سبب می‌شود.
Turton & Funke (2008)	در مقاله «هیدروژمونی در بستر حوضه آبریز رودخانه اورنج»: یک نظریه متضاد در قالب یک مجموعه هیدروپلیتیکی و در چارچوب هیدروژمونی ارائه دادند که در آن، قدرت عمدتاً به عنوان یک مشکل بیان می‌شود.
Daoudy (2008)	در مقاله «هیدروژمونی و حقوق بین‌الملل آب: طرح ادعای حق آبه‌ها»: جهت پرداختن به هیدروژمونی از دیدگاه حقوق بین‌الملل آب (به عنوان عنصری از روابط قدرت) تلاش می‌کند.
Zeitoun & Allan (2008)	در مقاله «به کارگیری نظریه هژمونی و قدرت در تجزیه و تحلیل آب‌های فرامرزی» بر اساس چارچوب هیدروژمونی (زیتون و وارنر، ۲۰۰۶): مفاهیم هژمونی، قدرت و فرآیندهای سیاسی-اقتصادی را توسعه داده و نقش آن‌ها را در شکل‌دهی به روابط آبی فرامرزی نشان می‌دهند.
Cascão (2008)	در مقاله «اتیوپی- چالش‌های هژمونی مصر در حوضه آبریز نیل»: با زیر سؤال بردن رویکرد تعریف شده در چارچوب هیدروژمونی (Zeitoun & Warner, 2006) که روابط نامتقارن قدرت بین دولت‌های ساحلی، سنگ بنای روابط هیدروپلیتیکی است، نشان می‌دهد که هیدروژمونی غیرقابل انکار نیست.
Warner (2008)	در مقاله «هیدروژمونی مورد منازعه: کنترل و امنیت هیدرولیکی در ترکیه»: هیدروژمونی را به عنوان یک پدیده چندسطحی لایه‌ای- از هژمونی جهانی تا روابط دولت و جامعه- ارائه می‌کند و نشان می‌دهد که هژمونی حوضه‌ای و منطقه‌ای ترکیه از جهات مختلف مورد منازعه و در تنگناست.
Warner & Zeitoun (2008)	در مقاله «نظریه روابط بین‌الملل و آب باهم ترکیب می‌شوند: پاسخی به آب‌های آشفته فرلانگ، هیدروژمونی و روابط بین‌المللی آبی»: نظریه‌های انتقادی و واقع‌گرایانه روابط

<p>بین‌الملل برای جامعه آب ضروری است؛ به ویژه برای توسعه حوزه نوپای هیدروهمزومنی تا از گفتمان جریان اصلی در مورد جنگ و صلح آبی اجتناب شود.</p>	
<p>در مقاله «هیدروهمزومنی در حوضه آبریز آمودریا»: اینکه چگونه هیدروهمزومنی در حوضه آبریز آمودریا در طول تاریخ و توسط میراث مدیریت آبی اتحاد جماهیر شوروی شکل می‌گیرد.</p>	Wegerich (2008)
<p>در مقاله «هیدروهمزومنی و حقوق بین‌الملل آب: دست و پنجه نرم کردن با خلأهای قدرت و قانون»: اینکه چارچوب هیدروهمزومنی نشان دهنده استفاده پنهانی از قدرتی است که توسط یک دولت برای تداوم ترتیبات نابرابر تسهیم آب استفاده می‌شود. آن‌ها نتیجه می‌گیرند که حقوق بین‌الملل آب باید این کاربردهای همزومنی پنهان را در اصول خود لحاظ نماید.</p>	Woodhouse & Zeitoun (2008)
<p>در مقاله «عدم تقارن قدرت و مذاکرات در حوضه آبریز رودخانه‌های بین‌المللی»: نقش عدم تقارن قدرت بین دولت‌های ساحلی جهت مذاکرات و حل و فصل مناقشه بر سر منابع آب مشترک.</p>	Dinar (2009)
<p>در مقاله «تغییر روابط قدرت در حوضه آبریز رودخانه نیل: یکجانبه‌گرایی در برابر همکاری؟»: اینکه چگونه تغییرات اقتصادی و سیاسی در دولت‌های بالادست می‌تواند بر هیدروهمزومنی مصر به عنوان دولت پایین‌دست تأثیر بگذارد.</p>	Cascão (2009)
<p>در فصل «قدرت، همزومنی و هیدروپلیتیک انتقادی» از کتاب «مدیریت آب فرامرزی: اصول و کاربردها»: بر نقش قدرت و همزومنی تمرکز می‌کند و در بحث‌های انتقادی در کنار نظرات دانشگاهیان و دست‌اندرکاران این حوزه می‌ایستد. این نظریه نشان می‌دهد که مناقشه و همکاری در کنار هم وجود دارند و همه اشکال همکاری برای همه طرفین خوب نیست.</p>	Cascão & Zeitoun (2010)
<p>در مقاله «مجموعه‌های هیدروپلیتیکی و قدرت نامتقارن: تضاد، همکاری و حکمرانی سیستم‌های رودخانه‌های بین‌المللی»: بررسی راهبردهایی که کشورهای ساحلی ضعیف‌تر در حوضه‌های آبریز رودخانه‌های دارای قدرت نامتقارن استفاده می‌کنند و دستیابی آن‌ها به همکاری.</p>	Kehl (2011)
<p>در مقاله «همزومنی آب مجازی: نقش تجارت کشاورزی در حکمرانی جهانی آب»: تمایل به پیوند چارچوب هیدروهمزومنی (زیتون و وارنر، ۲۰۰۶) با مفاهیم آب مجازی جهت نشان دادن «همزومنی مجازی» بازیگران غربی تجارت کشاورزی بر روی آب مجازی موجود در کالاهای بین‌المللی کشاورزی و غذایی در اقتصادهای در حال ظهور آسیا و آفریقا.</p>	Sojamo et al. (2012)
<p>در مقاله «همزومنی و عدم تقارن: بازی‌های چندلایه شطرنج در رودخانه‌های فرامرزی»: پژوهش‌ها باید فراتر از رویکرد دولت‌محور حرکت کنند و ابزارهایی را هم برای بازیگران غیردولتی در نظر بگیرند؛ زیرا چنین بازیگرانی می‌توانند دولت هیدروهمزومون را ترغیب کنند تا رفتار غیرسازنده خود برای همکاری را تغییر دهد.</p>	Warner & Zawahri (2012)
<p>در مقاله «تعامل آب‌های فرامرزی (۳): رقابت و سازگاری»: ادغام نظریه‌های مربوط به تغییر و ضدهمزومنی را برای تعیین سازوکارهای اجباری، اهرمی و رهایی‌بخش که از طریق آن رقابت و دگرگونی در یک آرایش رخ می‌دهد، صورت می‌پذیرد. تحلیلگر نباید هر اقدامی در ترتیبات را به عنوان یک تاکتیک ضد همزومنی یا حتی به طور قطعی تر، به عنوان بخشی از یک جنبش یا راهبرد ضد همزومنی تلقی کند. چراکه اکثر این اقدامات بازیگران احتمالاً</p>	Zeitoun et al. (2017)

بخشی از یک راهبرد ضد هژمونیک آگاهانه نیستند، بلکه صرفاً نتایج حاصل از نیروهای غیر مرتبط هستند.	
در مقاله «هیدروهژمونی فرامرزی، ده سال بعد»: پرداختن به این مسائل و گسترش دامنه کار تجربی که مستقیماً با تحلیل هیدروهژمونی مرتبط است، باید در خط مقدم دستورکار تحقیقات هیدروپلیتیکی برای ده سال آینده (تا ۲۰۲۷) باشد.	Warner et al. (2017)
در مقاله «نقش قدرت در دیپلماسی آب»: کشورهای بالادست عموماً از آب برای به دست آوردن قدرت استفاده می‌کنند؛ درحالی که کشورهای پایین‌دست، عموماً از قدرت برای به دست آوردن آب بیشتر بهره می‌برند.	Ghoreishy et al. (2019)
در فصل «آب، قدرت و هیدروهژمونی» از کتاب «هیدروپلیتیک؛ سویه‌ها و رویکردها»: یکی از عوامل بروز هیدروهژمونی، قدرت نسبی کشورهای واقع در یک حوضه مشترک است و شدیدترین شکل آن زمانی رخ می‌دهد که کشور یا واحد سیاسی فضایی بالادست حوضه، قدرتمندترین کشور یا واحد سیاسی-فضایی حوضه باشد.	Mokhtari Hashi & Kavianirad (2019)
در مقاله «هیدروپلیتیک پروژه گاپ ترکیه و تأثیر آن بر امنیت زیست محیطی عراق و سوریه»: ترکیه در پی آن است که با در اختیار گرفتن شریان‌های آبی، قدرت خود را بر کشورهای همسایه به عنوان هیدروهژمون منطقه تثبیت کند و کشورهای منطقه نیز طرح گاپ را در راستای تلاش ترکیه برای ایجاد هژمونی در منطقه تلقی می‌کنند.	Zaki & Asadollahi (2021)
در مقاله «نسبت مناسبات هیدروپلیتیک با تغییر ساختار هیدروهژمون: نمونه پژوهی سد رنسانس در اتیوپی»: شکل‌گیری ساختار هیدروهژمونی یک منطقه تنها زمانی ممکن است که کشوری بتواند موقعیت رهبری خود را نه تنها با اعمال زور، بلکه به واسطه دیگر منابع مادی و غیرمادی قدرت اعمال کند.	Rashidinejad et al. (2021)
در مقاله «آب و راهبرد هیدروهژمون‌گرایی ترکیه در بین‌النهرین»: راهبرد هیدروهژمون‌گرایی ترکیه در حوضه آبریز دجله-فرات به افزایش همگرایی کشورهای پایین‌دست ترکیه شامل ایران، عراق و سوریه جهت مقابله با سیاست‌های مخرب آبی ترکیه و اتخاذ رویکردهای مقابله به مثل منجر خواهد شد.	Sarkheil (2021)

هژمونی آنتونیو گرامشی و به معنی هژمونی در سطح حوضه رودخانه است که «از طریق راهبردهای کنترل منابع آب مانند تسخیر منابع، یکپارچه‌سازی و مهار» که از طریق چندین تاکتیک شامل اجبار، فایده‌گرا، هنجاری و سازوکار سازگاری‌آفرین هژمونیک ایدئولوژیک (ساخت دانش، امنیتی‌سازی و گفت‌وگو تحريم شده) اجرائی می‌شود، به دست آمده و حفظ می‌گردد. این موارد با عدم تقارن قدرت موجود و بهره‌برداری از پتانسیل ساحلی امکان‌پذیر می‌شوند (Zeitoun & Warner, 2006; Endaylalu, 2019).

البته تعاریف دیگری نیز توسط (Hanasz (2014), Menga (2016), Delgado-Moran, Ghoreishy et al. (2019), Gupta (2016), Zhanaliev (2020), Tadevosyan (2019), & Teano (2019), Zaki & Asadollahi (2021), Zaki & Asadollahi (2021), Tandan, Sarkheil (2021), Hussain et al., (2021) و (2021) در این زمینه ارائه شده است.

نوآوری پژوهش حاضر در ایجاد همگرایی بین چارچوب‌های مفهومی ارائه شده در این زمینه به صورت منسجم است. پژوهش از نوع نظری-بنیادی بوده، به صورت توصیفی-تحلیلی و براساس روش تحقیق علی صورت گرفته است. در این پژوهش، دستاوردهای مطالعات بنیادی و موردی مختلف انجام شده در حوزه هیدروهژمونی گردآوری شده و در قالب الگویی جامع‌الاطراف ارائه خواهد شد. سپس این الگو در ایران به عنوان مطالعه موردی درباره حوضه فرامرزی ارس مورد بررسی قرار خواهد گرفت تا مشاهده شود که کدام شاخص‌های آن درباره این رودخانه مصداق دارند.

۳- مبانی نظری

تاکنون تعاریف مختلفی درباره مفهوم هیدروهژمونی ارائه شده است، از جمله مهم‌ترین و نخستین تعاریف در این زمینه، از سوی «زیتون و وارنر» مطرح شده است: مفهوم هیدروهژمونی برگرفته از مفهوم

از طریق یکی از سه راهبرد کنترل منابع آب جلو می‌برد: تسخیر منابع، یکپارچه‌سازی یا مهار، که از طریق مجموعه‌ای از تاکتیک‌های پنهان اجرا می‌شود. بنابراین، راهبرد کاربردی هژمونی را یا به شکل رهبری مثبت یا سلطه منفی ایجاد می‌کند.

در زمینه ارکان هیدروهژمونی، به عقیده Zeitoun & Warner (2006) ترتیب هژمونیک آب‌های فرامرزی زمانی وجود دارد که یک بازیگر دولتی دارای مزیت نسبی در هریک از سه رکن هیدروهژمونی (سه ستون شکل ۱) باشد (Zeitoun & Warner, 2006; Zeitoun et al., 2020):

Fig. 2- Revised pillars of hydro-hegemony
شکل ۲- ارکان تجدیدنظر شده هیدروهژمونی (Cascão & Zeitoun, 2010)

Fig. 1- The pillars of hydro-hegemony
شکل ۱- ارکان هیدروهژمونی (Zeitoun & Warner, 2006)

Fig. 3- The cycle of hydro-hegemony
شکل ۳- چرخه هیدروهژمونی (Daoudy, 2005; Lukes, Menga, 2016; Scott, 2005)

قدرت به آن اندازه با هیدروهژمونی مرتبط است که منجر به اولویت‌بندی مجدد ستون‌های هیدروهژمونی توسط Cascão & Zeitoun (2010) و با تأکید بر قدرت شد؛ در این اولویت‌بندی جدید، قدرت سه رکن از چهار رکن هیدروهژمونی را تشکیل می‌دهد و جغرافیا (شامل موقعیت ساحلی) دیگر رکن هیدروهژمونی است. بر این اساس، قدرت مادی (اقتصادی و نظامی) و جغرافیا اشکال آشکار و قدرت چانه‌زنی (در طول فرآیند مذاکرات) و قدرت فکری (توانایی چارچوب‌بندی ادراکات و ایجاد ذهنیت) اشکال پنهان هیدروهژمونی محسوب می‌شوند (شکل ۲).

قدرت همچنین مبنایی برای تعریف قدرتمندتر از هیدروهژمونی توسط Menga ایجاد کرد: «موفقیت یک حوضه آبریز [یا آبخوان] در تحمیل یک گفتمان، حفظ منافع آن و جلوگیری از تغییرات در وضعیت مناسب موجود است.» (Menga, 2016) (شکل ۳).

ترتیب آب‌های فرامرزی که در آن، کنترل تسهیم شده است، هژمونیک تلقی نمی‌شود. ترتیب آب‌های فرامرزی که کنترل در آن مورد اعتراض قرار می‌گیرد، می‌تواند تعریف را بازتاب دهد؛ اگرچه

دولت ساحلی قدرتمند، آن بازیگری است که شکل هیدروهژمونی را تعیین می‌کند؛ شامل ماهیت تعامل بر سر منابع آب فرامرزی و اینکه تا چه حد منافع حاصل از جریان‌های آبی به دولت‌های ساحلی ضعیف‌تر هم گسترش می‌یابد. با این حال، قدرت ثابت نیست و وضعیت موجود برای همیشه دوام نمی‌آورد. بازیگر هیدروهژمون حوضه، بازی خود را

در نزدیکی نقطه تلاقی مرز مشترک ایران، ترکیه و جمهوری آذربایجان) به شاخه اصلی ارس ملحق می‌شود (Hoveyda, 1972). کل طول رودخانه ارس هزار و ۲۶۴ کیلومتر است و مجموع مساحت حوضه آبریز آن ۱۰۰ هزار و ۳۲۰ کیلومتر مربع است. از مجموع وسعت حوضه ارس، ۳۸ هزار و ۶۵۲ کیلومتر مربع در ایران، ۲۲ هزار و ۵۵۶ کیلومتر مربع در ارمنستان، ۲۰ هزار و ۳۷۲ کیلومتر مربع در ترکیه و ۱۸ هزار و ۷۴۰ کیلومتر مربع نیز در جمهوری آذربایجان گسترده شده است. تقریباً ۳۹ درصد از آب حوضه آبریز فرامرزی ارس از خاک ایران، ۳۸ درصد از خاک جمهوری آذربایجان و ارمنستان و ۲۳ درصد نیز از خاک ترکیه سرچشمه می‌گیرد (Karimi, 2012; UN-Water, 2007) (شکل ۵).

این پژوهش از نوع نظری-بنیادی بوده، به صورت توصیفی-تحلیلی و براساس روش تحقیق علی صورت گرفته است. هدف از تحقیقات توصیفی، توصیف جزء به جزء یک موقعیت یا یک رشته شرایط است. هدف ما در استفاده از این نوع تحقیق، توصیف عینی، واقعی و منظم خصوصیات هیدروهمومونی (به عنوان موضوع) و حوضه آبریز فرامرزی ارس (به عنوان موقعیت) است و تلاش می‌شود تا آنچه هست بدون هیچ‌گونه دخالت و یا استنتاج ذهنی گزارش داده شود و نتایج عینی از موقعیت برای تقویت چارچوب موضوع گرفته شود.

تحقیق علی از جمله تحقیقات توصیفی به شمار می‌رود که در آن، متغیر مستقل (در اینجا: شرایط جغرافیایی حوضه آبریز فرامرزی ارس) دستکاری نمی‌شود و اصولاً قابل دستکاری نیست. در این نوع از تحقیقات، کشف علل یا عوامل بروز یک رویداد، حادثه یا پدیده (در اینجا: موضوع هیدروهمومونی) مدنظر است (Taheri, 2011).

پایه نظری و مبنای این پژوهش، اثر مشترک زیتون و وارنر در سال ۲۰۰۶ با عنوان «هیدروهمومونی- چارچوبی برای تجزیه و تحلیل مناقشه‌های آبی فرامرزی» است و به دنبال نوآوری در آن و تکمیل آن است. دیدگاه‌هایی که در طول سال‌های بعدی توسط این دو اندیشمند و دیگر اندیشمندان در این زمینه مطرح شده و به مفهوم هیدروهمومونی اضافه شده نیز مورد توجه قرار گرفته و نکات مثبت و منفی آن‌ها بررسی می‌شود تا نهایتاً نتایج این پژوهش، ایرادات احتمالی کمتری داشته و نسبت به موارد پیشین کامل‌تر و دقیق‌تر باشد.

میزان رقابت پیشنهاد شده توسط شکل به این معنی است که رقابت علنی درباره وضعیت وجود دارد و برخی از فرآیندهای تحولی در حال مهیا شدن هستند (از جمله نیروهای ضد همومونیک)؛ اما طبق تعریف، بیشتر ترتیبات همومونیک آب‌های فرامرزی به احتمال زیاد با ناحیه میانی شکل ۴ مرتبط هستند، که نشان‌دهنده موقعیت کنترل تلفیقی است. این معمولاً نشانگر وضعیتی است که اولین مورد در میان موارد معادل باهم، قدرت نسبی بیشتری -در همه اشکال خود- نسبت به بقیه معادل‌ها دارد (Ghoreishy et al., 2019; Zeitoun et al., 2020; Zhanalieva, 2020).

شکل هیدروهمومونی	کنترل تسهیم شده (توسط هیدروهمومون)	خروجی (برای غیرهمومون)
خوش‌خیم	قابل توجه	خوب
خنثی	کمابیش	خنثی
محدودسازنده	گزینشی	ناچیز
بازدارنده	حداقلی	بسیار ناچیز
سلطه‌گرانه	هیچ	به شدت ناچیز
ظالمانه		

Fig. 4- Forms of hydro-hegemony based on shared control and output

شکل ۴- اشکال هیدروهمومونی براساس کنترل تسهیم شده و خروجی (Woodhouse & Zeitoun, 2008)

۴- مواد و روش‌ها

حوضه آبریز رودخانه فرامرزی ارس بین ۴ کشور ایران، ترکیه، جمهوری آذربایجان و ارمنستان مشترک است. شاخه اصلی رودخانه ارس از رشته‌کوه‌های «بین‌گول‌داغ»^۱ (هزاربرکه) ترکیه در ارتفاع ۳ هزار و ۱۵۲ متری در جنوب ارزروم و در نزدیکی سرچشمه فرات منشأ گرفته، پس از گذر از دره‌های پریچ و خم در جنوب ارتفاعات قارص و شمال ارتفاعات آرات و پیوستن شاخه‌های دیگر به آن، وارد جلگه ایروان می‌شود. شاخه فرعی ارس که از ارتفاعات «واردنیس»^۲ ارمنستان سرچشمه می‌گیرد و از جمهوری خودمختار نخجوان می‌گذرد، در محلی معروف به «زنگنه» در انتهای شمال‌غربی ایران

Fig. 5- Map of the Aras transboundary basin
 شکل ۵- نقشه حوضه آبریز فرامرزی ارس

۵- یافته‌های پژوهش و بحث

۱-۱- تعریف هیدروهمژمونی در حوضه ارس

تعاریفی که در زمینه هیدروهمژمونی ارائه شده‌اند، عمدتاً بر ۳ محور «مفهوم هیدروهمژمونی»، «قدرت هیدروهمژمونیک»، «شکل هیدروهمژمونی» و «دولت هیدروهمژمون» متمرکزند (شکل ۶):

۱- **مفهوم هیدروهمژمونی:** به معنی وجود همژمونی (رهبری، و نه لزوماً سلطه) در سطح حوضه آبریز مشترک و ایفای نقش همژمونیک در زمینه کنترل منابع آب آن در سایه اقتدار هیدروهمژمون است. از طریق «راهبردهای کنترل منابع آب» و با بهره‌برداری از «عدم تقارن‌های قدرت» موجود حاصل می‌شود. هدف این مفهوم، تجزیه و تحلیل منطقی هیدروپلیتیکی و اجتناب از گفتمان‌های سنتی و صفر و یکی «جنگ آبی» و «صلح آبی» است.

۲- **قدرت هیدروهمژمونیک:** چارچوب مفهومی و نظری هیدروهمژمونی، اولین مطالعه ساختاریافته هیدروپلیتیکی است که قدرت را به عنوان کلیدی برای درک روابط دولت‌های ساحلی در نظر می‌گیرد. این چارچوب ریشه در نظریه‌های قدرت‌محور همکاری بین‌المللی دارد و با «عدم تقارن قدرت موجود» و «بهره‌برداری از پتانسیل ساحلی»

امکان پذیر می‌شود. مذاکرات و تفاسیر از توافق بر سر آب‌های فرامرزی نیز تحت تأثیر عدم تقارن قدرت و جغرافیا (پتانسیل ساحلی) قرار می‌گیرد.

دولت‌های ساحلی قدرتمندتر در یک حوضه مشترک، قدرت خود را بر سایر دولت‌های ساحلی جهت حصول منافع خویش اعمال کرده و به عنوان یک قدرت آبی، سیاست آبی (هیدروپلیتیک) حوضه را کنترل می‌کنند. در این مسیر، صدای دولت‌های ضعیف‌تر خاموش می‌شود یا به اشتباه به عنوان همکاری برچسب زده می‌شود. هرچند این قدرت می‌تواند ماهیت جغرافیایی، حقوقی، اقتصادی، نظامی و سیاسی داشته باشد؛ ولی بیشتر مربوط به قدرت سیاسی و اقتصادی یک دولت است. با ذهنیت استعماری مرتبط است و بازیگران نظامی‌تر و قدرتمندتر به کسانی که مستقیماً به منابع آب مشترک وابسته هستند آسیب می‌رسانند.

۳- **دولت هیدروهمژمون:** دولتی است که کنترل کننده نحوه بهره‌برداری از منابع آب مشترک باشد. این دولت با تحکیم یک گفتمان خاص که منافع آن را حفظ کند، مانع از تغییرات وضعیت موجود شده و سازوکارهای ترجیحی خود را در مدیریت آب‌های فرامرزی اتخاذ می‌نماید.

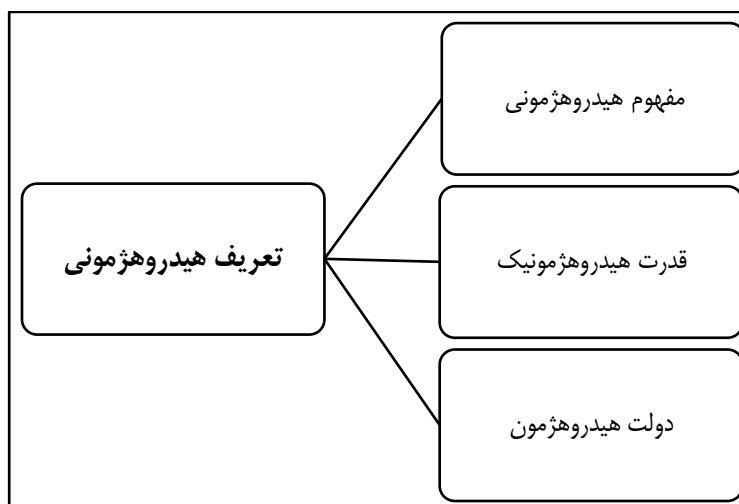

Fig. 6- Definition of Hydro-hegemony
 شکل ۶- تعریف هیدروهژمونی (منبع: نگارندگان)

سلطه، می‌تواند با واکنش ایران مواجه شود. در نتیجه، حوضه ارس فاقد هیدروهژمون است و اقدام ترکیه جهت اعمال شکل منفی هیدروهژمونی در این حوضه، برخلاف حوضه دجله-فرات، با راهبردها و اقدامات ضد هیدروهژمونی ایران مواجه شده است. بر همین اساس، ترکیه صرفاً در مواقع ضعف اقتصادی و سیاسی ایران، رویکرد هیدروهژمونی همکاری جویانه را در حوضه ارس در پیش می‌گیرد که در بخش‌های بعدی شرح داده خواهد شد.

با توجه به اینکه ارس، حوضه آبریز مشترکی با کمبود فزاینده آب است، تعاملات بین طرفین در این حوضه به تدریج به حالت رقابتی درآمده و به شکل معناداری با سایر موضوعات سیاسی، اجتماعی و اقتصادی منطقه پیوند می‌یابد. ترکیه در راستای سیاست هیدروهژمون‌گرایی، توجیهاتی مانند تولید انرژی برق‌آبی بیشتر، کنترل سیلاب و یا کنترل کیفیت آب را که در قبال حوضه دجله-فرات مطرح می‌کرد، این بار در قبال حوضه ارس نیز مطرح می‌کند که با واکنش منفی ایران همراه شده است.

۵-۲- ارکان هیدروهژمونی در حوضه ارس

اولین الگوی ارائه شده درباره ارکان هیدروهژمونی توسط Zeitoun & Warner (2006) منتشر شد و هیدروهژمونی را دارای سه رکن اصلی می‌دانست (Zeitoun & Warner, 2006; Zeitoun et al., 2020). کاربرد و مثال عملی برای آن، بعدتر در برخی آثار علمی مورد استفاده و بررسی قرار گرفته است. ارکان هیدروهژمونی ارائه شده توسط Zeitoun & Warner (2006) نیاز به اصلاحاتی دارند:

دولت هیدروهژمون به خاطر آب، یا همکاری (جهت کسب سود) و یا رقابت (جهت کسب سلطه و سهم بیشتر از آب) می‌کند.

همکاری در حوضه‌های آبریز مشترک با آب کافی بیشتر متحمل است؛ اما در حوضه‌های آبریز مشترک که آب به طور فیزیکی کم است، تعاملات بین طرفین عمدتاً به صورت رقابتی است و به شکل معناداری با سایر موضوعات سیاسی، اجتماعی و اقتصادی (با توجیهاتی مانند تولید انرژی برق‌آبی بیشتر، کنترل سیلاب و یا کنترل کیفیت آب) پیوند می‌یابد.

✓ **هیدروهژمونی در حوضه ارس:** براساس تعاریف موجود در زمینه مفهوم هیدروهژمونی، ترکیه هرچند دارای قدرت بالاتری نسبت به بیشتر همسایگان خود، از جمله در حوضه ارس و کشورهای واقع در منطقه قفقاز است؛ اما اقتدار را در بین همسایگان ترکیه، صرفاً در روابط بین ترکیه و جمهوری آذربایجان می‌توان مشاهده کرد (Ahmadi et al., 2023). بر این اساس، آنکارا در حوضه دجله-فرات (بین‌النهرین)، به دلیل قدرت بالاتری که نسبت به عراق و سوریه پایین‌دستی دارد (ایران در این حوضه در جایگاه بالادستی است)، از جایگاه هیدروهژمونیک برخوردار است؛ این جایگاه نیز عمدتاً از طریق سلطه و اجبار و با کنترل یکجانبه منابع آب فرامرزی حاصل شده است و نه با رهبری و از طریق مذاکره با دیگر طرف‌ها و رضایت همه ذی‌نفعان.

اما در حوضه ارس، با توجه به اینکه ایران به عنوان یک کشور قدرتمند و رقیب منطقه‌ای ترکیه، در موضع پایین‌دستی قرار دارد، اقدام ترکیه جهت تحمیل قدرت خود بر ایران چه از طریق رهبری و چه از طریق

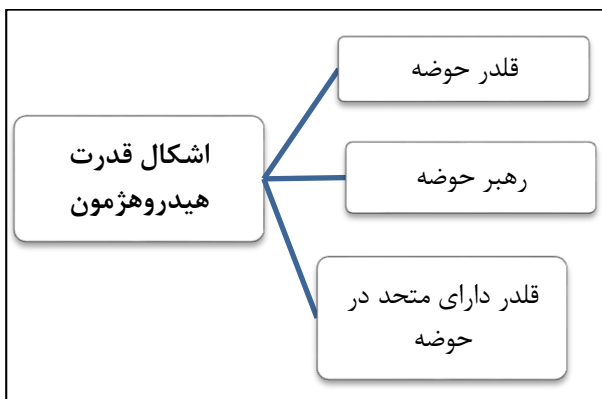

Fig. 7- Forms of the Hydro-hegemon's power
شکل ۷- اشکال قدرت هیدروهژمون (منبع: نگارندگان)

۱- **قدرت:** قدرت مهم‌ترین ستون هیدروهژمونی است. داشتن مزیت نسبی قدرت (نسبت به دیگر بازیگران حوضه)، مهم‌ترین ویژگی است که هر هیدروهژمون می‌تواند داشته باشد. از این‌رو، یک ترتیب هیدروهژمونیک آب‌های فرامرزی، موردی است که در آن، کنترل منابع توسط هیدروهژمون تثبیت می‌شود. به عقیده Zeitoun & Warner (2020)، یک ترتیب هیدروهژمونیک می‌تواند: (الف) فقط به نفع هیدروهژمون باشد؛ اگر این دولت به عنوان «قلدر حوضه» رفتار کند که به طور معمول هم همین‌طور است؛ (ب) تا حدی به نفع همه دولت‌های مشترک باشد؛ اگر دولت مذکور، به صورت «رهبر حوضه» عمل نماید.

۲- **توانایی بهره‌برداری:** به عقیده Zeitoun & Warner (2020)، هرچند واقع شدن در بالادست رودخانه (آب سطحی) برای دولت ساحلی به لحاظ موقعیت ساحلی مزیت ایجاد می‌کند؛ اما این بسیار متفاوت از آنچه است که این موقعیت در آبخوان (آب زیرزمینی) برای دولت ساحلی پدید می‌آورد؛ این امر به این دلیل است که هر دو دولت‌های بالادستی و پایین‌دستی می‌توانند بسته به شرایط زمین‌شناسی از رودخانه پمپاژ کنند؛ اما انحصار فناوری حفاری و برداشت از منابع آب زیرزمینی ممکن است تعیین کند که چه کسی به آبخوان دسترسی داشته باشد.

البته برخلاف باور (Zeitoun & Warner 2020) در زمینه توانایی بهره‌برداری نمی‌توان بین آب‌های سطحی و زیرزمینی تفاوت قائل شد و درباره آب‌های سطحی هم تفاوت در فناوری حفاری و برداشت از منابع آب زیرزمینی دولت‌های بالادست و پایین‌دست می‌تواند از اهمیت موقعیت ساحلی بکاهد و این تفاوت ممکن است به نفع هر یک از دولت‌های بالادستی یا پایین‌دستی باشد؛ به گونه‌ای که حتی اگر خود دولت بالادست که از موقعیت ساحلی برتر نسبت به منابع آب سطحی مشترک برخوردار است، از ظرفیت و فناوری زیرساخت مطلوب برخوردار نباشد، این دولت پایین‌دست است که در صورت دارا بودن توانایی بهره‌برداری مناسب، خواهد توانست حجم بیشتری از منابع آب مشترک را کنترل و بهره‌برداری کند. در نتیجه، پس از عامل قدرت (عامل اصلی در هیدروهژمونی)، عامل توانایی بهره‌برداری، چه در مورد آبخوان‌ها و چه در مورد رودخانه‌ها، مهم‌تر از عامل موقعیت ساحلی است. اما خود عامل توانایی و قدرت بهره‌برداری هم تابع عامل کلی قدرت است؛ چراکه اگر دولتی از قدرت کافی برخوردار نباشد، این بخش از توانایی و قدرت را هم نخواهد داشت (شکل ۸).

✓ اما درباره حوضه ارس، شاهد حالت سوم هم هستیم: (ج) «قلدر دارای متحد در حوضه»؛ ترتیب هژمونیک که به نفع قلدر حوضه (ترکیه) و کشور متحد آن (جمهوری آذربایجان) است. در حوضه ارس، با اینکه ساخت سدهای بیشتر در بالادست به ضرر همه کشورهای پایین‌دست و از جمله جمهوری آذربایجان خواهد بود؛ اما این کشور که خود را متحد ترکیه می‌داند، احساس می‌کند آب موردنیاز بخش‌های جنوبی اراضی تازه آزاد شده در قره‌باغ و زنگزور که در حوضه ارس واقع شده‌اند (Ahmadi et al., 2023)، از طریق سدهای موجود بر روی ارس و حتی با وجود احداث سدهای جدید در بالادست قابل تأمین است و در صورت نیاز این مناطق به آب بیشتر می‌تواند این کمبود را از طریق منابع آب حوضه کورا تأمین نماید. باکو درباره تأمین آب جمهوری خودمختار نخجوان که در حوضه ارس واقع شده است نیز احتمالاً همین تفکر را دارد و همچنین با توجه به هم‌مرز بودن نخجوان با ترکیه، احساس می‌کند ترکیه در مواقع حساس و کمبود آب به متحد خود یعنی جمهوری آذربایجان کمک خواهد کرد. بدیهی است متحد بودن دولت‌ها در حالت رهبری حوضه که به نفع همه دولت‌های مشترک در حوضه است، بی‌معنی است و در نتیجه، نمی‌توان حالت چهارمی تحت عنوان «رهبر دارای متحد در حوضه» را متصور بود (شکل ۷).

بالادست و نزدیک به منبع آب، یک مزیت بارز برای آن محسوب می‌شود. با این حال، پایین‌دستی‌ها نیز با توجه به موقعیتشان دارای قدرت هستند؛ زیرا این دولت‌ها می‌توانند دسترسی کشتی‌ها به دریا را ببندند و یا جلوی مهاجرت ماهی‌ها به بالادست را بگیرند.

این قدرت بالقوه دولت پایین‌دست که با توجه به تجارب موجود بعضاً بالفعل هم شده است، می‌تواند دولت بالادست را از نادیده گرفتن حقوق دولت پایین‌دست در بهره‌برداری از منابع آب مشترک بازدارد. البته نکته‌ای که درباره قدرت ساحلی دولت پایین‌دست باید در نظر گرفته شود و این مورد تکمیل گردد، این است که این قدرت در صورتی محقق می‌شود که رودخانه مشترک، رودخانه‌ای قابل کشتیرانی باشد و اینکه دارای تنوع بالایی از ماهیان باشد و در این صورت است که بخش پایین‌دستی آن به لحاظ موقعیت ساحلی مهم تلقی خواهد شد. در واقع در این صورت است که موقعیت ساحلی می‌تواند به صورت شمشیری دولبه عمل کند و به تسهیم برابر منابع آب مشترک منجر شود؛ یا حتی در صورت برتری مزایای ساحلی دولت پایین‌دست حتی می‌تواند به صورت اهرم فشاری علیه دولت بالادست جهت دستیابی به منافع بیشتر عمل نماید. اما در صورت ضعف مزایای ساحلی دولت پایین‌دست، موقعیت ساحلی مزیتی عمده برای دولت بالادست محسوب خواهد شد (شکل ۹).

✓ درباره حوضه رودخانه ارس، با توجه به اینکه این رودخانه در بخش‌هایی از مسیر خود بسیار کم‌عمق است و مخصوصاً در سال‌های اخیر به دلیل خشکسالی‌های ادامه‌دار و کاهش حجم آب، این وضعیت تشدید هم شده است، رودخانه‌ای قابل کشتیرانی محسوب نمی‌شود. در زمینه تنوع آبزیان در بستر رودخانه ارس نیز با توجه به طولانی بودن این رودخانه، تغییرات بعضاً شدید در شیب بستر آن و نیز وجود مراکز متعدد آلاینده آب در برخی بخش‌ها (از جمله پساب‌های ورودی از معادن مس و نیروگاه متسامور ارمنستان)، حرکت آبزیان در خلاف جهت آب جهت تخم‌گذاری در محدوده کشور بالادستی (ترکیه) چندان قابل توجه و متصور نیست و ماهیان عمدتاً در بخش محدودتری به سیر می‌پردازند. در نتیجه، موقعیت ساحلی در حوضه ارس به طور کلی به نفع دولت بالادستی (ترکیه) عمل می‌کند. البته این عامل نیز همچون عامل توانایی بهره‌برداری تابع قدرت است و با توجه به قدرت نزدیک به هم ایران و ترکیه در حوضه ارس، آنکارا صرفاً در زمان‌هایی که قدرت سیاسی و اقتصادی ایران تضعیف می‌شود، تا حدی از توانایی مانور بر روی موقعیت ساحلی خود علیه تهران را به دست می‌آورد.

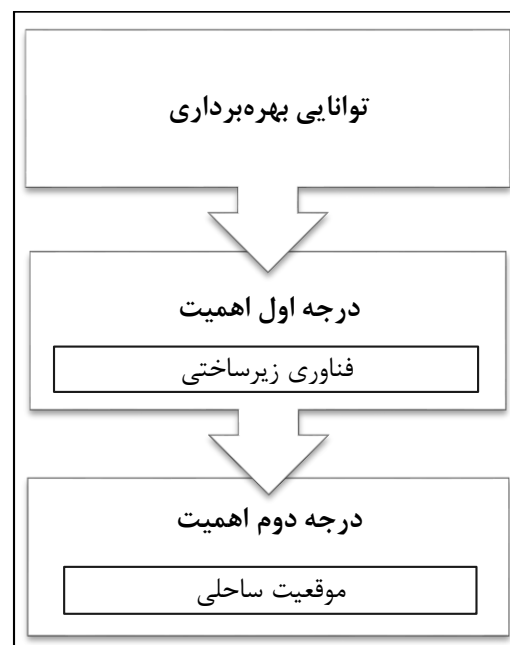

Fig. 8- The degree of importance of the factors affecting the exploitation ability
شکل ۸- درجه اهمیت عوامل مؤثر بر توانایی بهره‌برداری
(منبع: نگارندگان)

✓ در رابطه با حوضه آبریز ارس، پیش از فروپاشی شوروی، ایران و شوروی با اینکه دو کشور پایین‌دستی این حوضه محسوب می‌شدند، اما هم به دلیل اشتراک توانایی‌شان در بهره‌برداری و هم قدرت کلی بالاترشان نسبت به کشور بالادستی (ترکیه)، اقدام به برنامه‌ریزی و اجرای طرح‌های مشترک آبی بر روی این رودخانه بدون در نظر گرفتن و وارد کردن کشور بالادستی کردند. امروزه و پس از فروپاشی شوروی و ایجاد دو کشور ضعیف‌تر جمهوری آذربایجان و ارمنستان، ترکیه به عنوان رقیب منطقه‌ای ایران به لحاظ معیارهای کلی قدرت و نیز توانایی بهره‌برداری در وضعیتی مشابه و بعضاً بهتر نسبت به این کشور قرار دارد؛ آنکارا به همین دلیل، درصدد اجرای طرح‌های آبی در بالادست ارس بدون در نظر گرفتن منافع ایران است و البته این اقدامات صرفاً با واکنش‌های لفظی ایران و تلاش این کشور جهت دیپلماسی آبی با ترکیه مواجه شده است.

۳- **موقعیت ساحلی:** به باور Zeitoun & Warner (2020) به دلیل جاذبه کره زمین، بازیگران پایین‌دستی به طور ذاتی در برابر اقدامات انجام شده در بالادست آسیب‌پذیر هستند؛ بنابراین اگر دولتی به دنبال اعمال قدرت بر منابع آب مشترک باشد، قرار گرفتن در

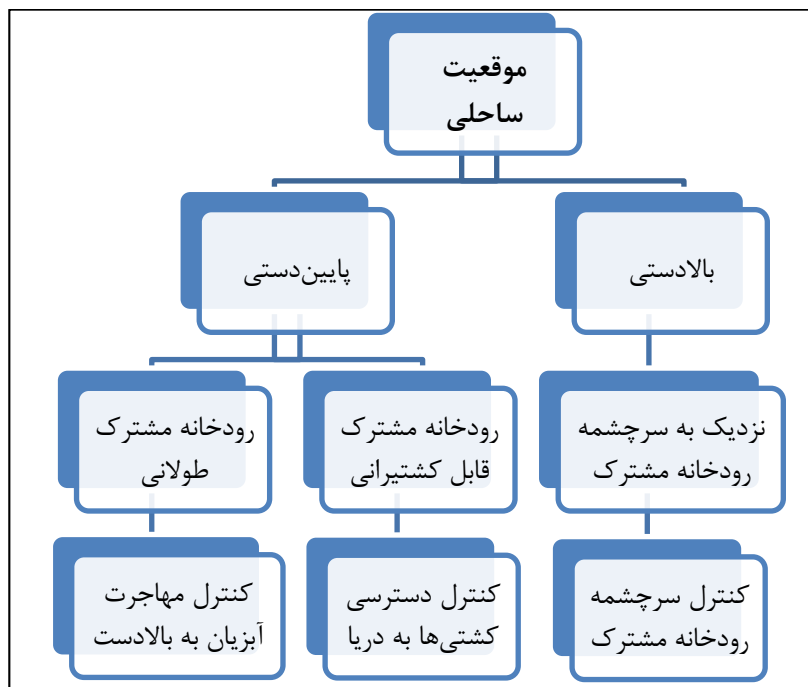

Fig. 9- Advantages of upstream-located and downstream-located riparian countries on shared rivers
 شکل ۹- مزایای ناشی از موقعیت ساحلی در رودخانه‌های مشترک (منبع: نگارندگان)

Cascão & Zeitoun (2010) و Menga (2016) پیشنهادهایی جهت تغییر مطرح شد و مشخصاً بر تأثیر بیشتر قدرت تأکید گردید؛ اما این الگوها نیز قابلیت بهبود بیشتری دارند. در این اولویت‌بندی جدید که بر ابعاد قدرت ارائه شده توسط Lukes (2005) تأکید شده، ابتدا Cascão & Zeitoun (2010) سه رکن از چهار رکن هیدروژمونی را به قدرت اختصاص داده‌اند و جغرافیا (شامل موقعیت ساحلی) دیگر رکن هیدروژمونی قلمداد شده است. اما منگا رکن جغرافیا را هم حذف کرده و زیرمجموعه رکن «قدرت مادی» قرار داده است. به عبارت دیگر، با اهمیت یافتن قدرت در الگوهای متأخر ارکان هیدروژمونی، عنصر جغرافیا و موقعیت ساحلی دیگر به تنهایی از اهمیت هیدروژمونییک برخوردار نبوده و زیرمجموعه قدرت مادی قرار گرفته است.

با توجه به توضیح ذکر شده در مورد موقعیت ساحلی، کاملاً مشخص است که این عامل اساساً تابع قدرت و توانایی بهره‌برداری است. در واقع برخلاف الگوی ارکان سه‌گانه هیدروژمونی (۲۰۰۶)، نمی‌توان موقعیت ساحلی بالادستی و یا حتی توانایی بهره‌برداری را عواملی مستقل و هم‌سنگ با قدرت حساب کرد که براساس آن بتوان اندازه ستون‌های مذکور را افزایش داد. به عبارت دیگر، هر یک از این عوامل از درجه اهمیت متفاوتی برخوردارند و در طول یکدیگر قرار می‌گیرند و نه در عرض هم (شکل ۱۰).

۳-۵- ارکان تجدیدنظر شده هیدروژمونی در حوضه ارس

هرچند جهت تکمیل و بهبود اولین الگوی ارائه شده برای ارکان هیدروژمونی توسط Zeitoun & Warner (2006) به ترتیب توسط

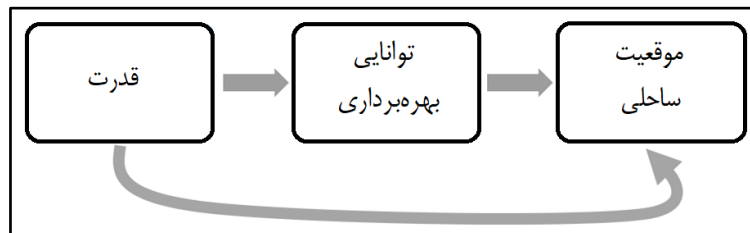

Fig. 10- Modified pillars of hydro-hegemony
 شکل ۱۰- ارکان اصلاح شده هیدروژمونی (منبع: نگارندگان)

اما الگوی ارائه شده توسط منگا با توجه به اهمیت قدرت و اینکه بر تمام ارکان هیدروژمونی سایه افکنده است، کامل‌ترین الگوی ارائه شده درباره ارکان هیدروژمونی تا به امروز و دقیق‌تر از الگوی (2010) Cascão & Zeitoun است که در مثال‌های بالا ذکر شد. اما این الگو نیز قابلیت بهبود دارد.

با توجه به وضعیت سیاسی حاکم بر حوضه آبریز رودخانه ارس، به نظر می‌رسد هرچند ایران در برخی ابعاد سه گانه قدرت لوکس (فکری، چانه‌زنی و مادی) نسبت به ترکیه دارای کمبودهایی است؛ اما در مقابل موضوع سدسازی‌های ترکیه موضع‌گیری‌های قاطعی از خود نشان داده است. در نتیجه، لازم است بعد دیگری نیز به ابعاد قدرت لوکس در الگوی ارکان هیدروژمونی افزوده شود تا این موازنه قدرت توجیه گردد: «قدرت تاریخی» (شکل ۱۱).

Fig. 11- Revised pillars of hydro-hegemony, with emphasis on Aras transboundary basin
 شکل ۱۱- ارکان تجدیدنظر شده هیدروژمونی، با تأکید بر حوضه آبریز فرامرزی ارس (منبع: نگارندگان)

۱- **قدرت مادی (سخت):** یعنی ظرفیت مادی یک طرف برای جلب رضایت طرف دیگر. به توانایی بسیج ظرفیت مادی ملی همچون قدرت نظامی یا قدرت اقتصادی، یا حفظ شیوه‌های تولید اشاره دارد. رایج‌ترین صفت‌های قدرت مادی- به ویژه در مناقشه بر سر آب‌های فرامرزی- مربوط به توان نظامی و اقتصادی و همچنین خصوصیات به مراتب پایدارتر همچون موقعیت ساحلی (بالادستی، میان‌دستی، پایین‌دستی منبع آب فرامرزی) است.
 ✓ هرچند ایران به لحاظ توان اقتصادی و نظامی در شرایطی نزدیک به ترکیه قرار دارد؛ اما به لحاظ موقعیت ساحلی در پایین‌دست حوضه

قرار گرفته و ترکیه از قدرت بالاتری برخوردار است. جمهوری آذربایجان و ارمنستان نیز به ترتیب در رده‌های بعدی قرار دارند.

۲- **قدرت چانه‌زنی:** مفهوم اقتدار سیاسی را نشان می‌دهد. یک دولت ممکن است از طریق راهبردهای مؤثر مذاکره، یک معاهده بین‌المللی، ایجاد سطح اخلاقی بالا از طریق اعلامیه‌ها، میزبانی و برگزاری کنفرانس‌های بین‌المللی و مهندسی کردن زمان در طول مذاکرات، از جمله یادآوری هزینه عدم توافق، مشروعیت کسب نماید. به علاوه، یک دولت می‌تواند به حقوق بین‌الملل یا حقوق بین‌الملل آب برای مشروعیت بخشیدن به خط‌مشی‌های مرسوم خود اشاره کند. قدرت چانه‌زنی را می‌توان با تأثیری که دیدگاه‌ها و اقدامات یک طرف ممکن است بر طرف دیگر داشته باشد، اندازه‌گیری کرد. بنابراین برابری نسبی در قدرت چانه‌زنی ممکن است عدم تعادل نسبی در قدرت سخت را جبران نماید.

✓ با توجه به اینکه هیچ یک از دولت‌های مشترک در حوضه ارس در «کنوانسیون حقوق بهره‌برداری‌های غیرکشتریانی از آبراه‌های بین‌المللی ۱۹۹۷ نیویورک» درباره «آبراه‌های بین‌المللی» عضویت ندارند، این دولت‌ها نمی‌توانند در زمینه منابع آب حوضه ارس از طریق حقوق بین‌الملل آب برای مشروعیت بخشیدن به خط‌مشی‌های مدنظر خود استفاده کنند.

✓ اما ترکیه به دلیل میزبانی کنفرانس‌های بین‌المللی مختلف و از جمله در زمینه منابع آب فرامرزی، سعی در مشروعیت‌بخشی به خط‌مشی‌های خود در این زمینه دارد. این کشور همچنین در مجامع بین‌المللی زیست‌محیطی نیز در غیاب دیگر دولت‌های حوضه ارس و از جمله ایران، حضور فعالی دارد و دیدگاه‌های خود در زمینه منابع آب مشترک را از این تریبون‌ها نیز بیان می‌دارد.

✓ ایران نیز در زمینه منابع آب حوضه ارس و حق‌آبه کشورهای مشترک در این حوضه به صدور برخی اعلامیه‌ها و بیانیه‌ها مبادرت می‌ورزد و از فعالیت نسبی بیشتری (جهت تأثیرگذاری بر دیدگاه طرف‌های دیگر) نسبت به دو کشور دیگر (جمهوری آذربایجان و ارمنستان) برخوردار است.

۳- **قدرت فکری:** انتزاعی‌ترین و مسلماً مؤثرترین بعد قدرت است که قدرتمندان، سازگاری کسانی را که تحت تسلط خود هستند و به طور خاص، تمایل سازگاری آن‌ها را تضمین می‌کنند؛ یعنی با کنترل افکار و خواسته‌های آن‌ها، سازگاری‌شان را تضمین می‌کنند. وفاداری بی‌چون و چرا به کشور یا دین، یکی دیگر از مظاهر ملموس قدرت فکری است.

✓ به لحاظ قدرت فکری، ترکیه با توجه به کمیت و کیفیت رسانه‌های خود که حتی بر بخشی از افکار عمومی ایران هم نفوذ پیدا کرده است، قدرت بیشتری جهت سازگار کردن افکار عمومی داخلی خود و حتی کشورهای دیگر منطقه از جمله جمهوری آذربایجان در اختیار دارد. این قدرت رسانه‌ای برتر می‌تواند ضمن مهم جلوه دادن پروژه‌های سدسازی در داخل ترکیه برای مردم این کشور، از حساسیت‌ها نسبت به این پروژه‌ها مخصوصاً در ایران و جمهوری آذربایجان بکاهد.

✓ این در حالی است که هرچند تلاش‌های ایران جهت اقناع‌سازی افکار عمومی در زمینه حق‌آبه ارس در داخل کشور تا حدودی موفق بوده است؛ اما نتوانسته است از طریق شبکه‌های برون‌مرزی، تأثیرگذاری لازم را بر افکار عمومی جمهوری آذربایجان و ارمنستان داشته باشد. البته ایران به لحاظ تأثیرگذاری بر افکار قشر مذهبی و عمدتاً شیعیان و علویان ترکیه و جمهوری آذربایجان موفقیت‌هایی داشته است که ترکیه از آن‌ها بی‌بهره بوده است. دو کشور قفقاز جنوبی مشترک در حوضه ارس نیز در زمینه قدرت فکری عملکرد بسیار ضعیفی داشته و بیشتر تابع قدرت‌های منطقه‌ای و جهانی‌اند.

پیش و پس از اسلام، مناطق مرزی دو کشور از جمله آذربایجان و ارمنستان شاهد جنگ‌های تمام‌عیار و دست به دست شدن مناطق مرزی بوده‌اند. در نتیجه، ایران حتی اگر در ابعاد سه‌گانه قدرت دارای کمبودهایی نسبت به ترکیه باشد؛ اما به لحاظ «قدرت تاریخی» از جایگاهی برابر با ترکیه برخوردار است که این قدرت حتی از سوی طرف ترک نیز پذیرفته شده (از جمله در تولیدات رسانه‌ای این کشور که به قدرت تاریخی و همیشگی دودمان‌های ایرانی در مقابل حکمرانان امپراتوری عثمانی و ترکیه امروزی اشاره‌های بسیاری می‌شود) و باعث می‌شود آنکارا به میز مذاکره رجوع نماید.

✓ ارمنستان نیز به دلیل اینکه از دوران پیش از میلاد مسیح، شاهد تشکیل دولت‌هایی عمدتاً منطقه‌ای در مرز ایران و روم باستان و سپس در مرز سرزمین‌های اسلامی بوده، در رده بعدی قرار دارد.

✓ جمهوری آذربایجان نیز که در دوره‌های تاریخی مختلف، عمدتاً بخشی از ایران محسوب شده است، به لحاظ قدرت تاریخی در حوضه ارس در رده آخر قرار دارد (شکل ۱۲).

۴-۵- اشکال هیدروژمونی در حوضه ارس

دولت ساحلی قدرتمند، آن بازیگری است که شکل هیدروژمونی را تعیین می‌کند؛ شامل ماهیت تعامل بر سر منابع آب فرامرزی و اینکه تا چه حد منافع حاصل از جریان‌های آبی به دولت‌های ساحلی ضعیف‌تر هم گسترش می‌یابد. با این حال، قدرت ثابت نیست و وضعیت موجود برای همیشه دوام نمی‌آورد. در حوضه آبریز فرامرزی ارس نیز هرچند در گذشته، اتحاد جماهیر شوروی سابق قدرت اصلی محسوب می‌شد، اما امروزه ایران و ترکیه دو کشور قدرتمند در این حوضه هستند. از طرف دیگر، ترکیه در مقطعی به دلیل تضعیف وضعیت اقتصادی و روابط خارجی ایران، تبدیل به قدرت اصلی ساحلی ارس می‌شود.

شکل هیدروژمونی یعنی اینکه چگونه یک دولت با قدرت نسبی بیشتر در حوضه (هیدروژمون)، می‌تواند شکلی از تعامل که ترجیح می‌دهد را بر روی آب‌های فرامرزی برقرار کند. شکل هیدروژمونی می‌تواند توسط فعالیت‌های دولت هیدروژمون و یا اقدامات ضد هژمونیک سایر دولت‌های ساحلی مشخص شود. استفاده از منابع آبی مشترک در حالت عادی و به شکل همکاری‌جویانه، شکل مثبت هیدروژمونی تلقی می‌شود. شکل منفی هیدروژمونی هم مربوط به زمانی است که برتری نسبی در قدرت به عنوان مزیتی برای برخورداری بیشتر از منابع آب مشترک تلقی شده و نیات سلطه‌گرایانه به شکل منفی ظاهر شود. دولت‌هایی که با شکل منفی همکاری مواجه‌اند، به راهبردها و اقدامات ضد هژمونی در قبال دولت‌های هیدروژمون برای بهبود وضعیت و شرایط روی می‌آورند.

۴- قدرت تاریخی: هرچند مشخص است که ترکیه براساس الگوی ارائه شده توسط منگا، هیدروژمون بلامنازع در حوضه فرامرزی ارس است. اما با توجه به پیگیری‌های مداوم ایران، حتی خود ترکیه هم پذیرفته است که در حوضه ارس (برخلاف حوضه دجله-فرات که به وضوح از موقعیت هیدروژمونیک برخوردار است)، کارشناسان ترکیه‌ای با کارشناسان ایرانی در زمینه مدیریت منابع آب فرامرزی مذاکره کرده و توافق نمایند. این واقعیت نشان از آن دارد که بعد دیگری از قدرت نیز در زمینه دستیابی به موقعیت هیدروژمونیک مؤثر است.

✓ ترکیه فعلی وارث امپراتوری عثمانی محسوب می‌شود. تا پیش از جنگ جهانی اول که به توافقیات سایکس-پیکو در سال ۱۹۱۶ جهت تقسیم امپراتوری عثمانی و نهایتاً فروپاشی این امپراتوری و تشکیل جمهوری ترکیه در سال ۱۹۲۳ انجامید، کشورهای فعلی عراق و سوریه به مدت چند سده تابع استانبول بودند. با وجود استقلال بغداد و دمشق، این دولت‌ها و همچنین خود آنکارا همچنان هم به اهمیت دوره عثمانی واقف هستند؛ این توجهات به شکل پدیده‌های نوظهوری نظیر نوع‌مانی‌گری در ترکیه و متقابلاً رشد روزافزون بی‌اعتمادی و ترس از حضور ترکیه در عراق و سوریه خود را نشان داده است.

✓ اما ایران به عنوان کشوری که از قدمت تاریخی و استقلال چند هزار ساله برخوردار است، به لحاظ تاریخی در گذشته با امپراتوری روم شرقی (بیزانس) و بعدها با امپراتوری عثمانی همسایه بوده است. این دو همسایه اغلب با یکدیگر اختلافات جدی مرزی و فرهنگی داشته و

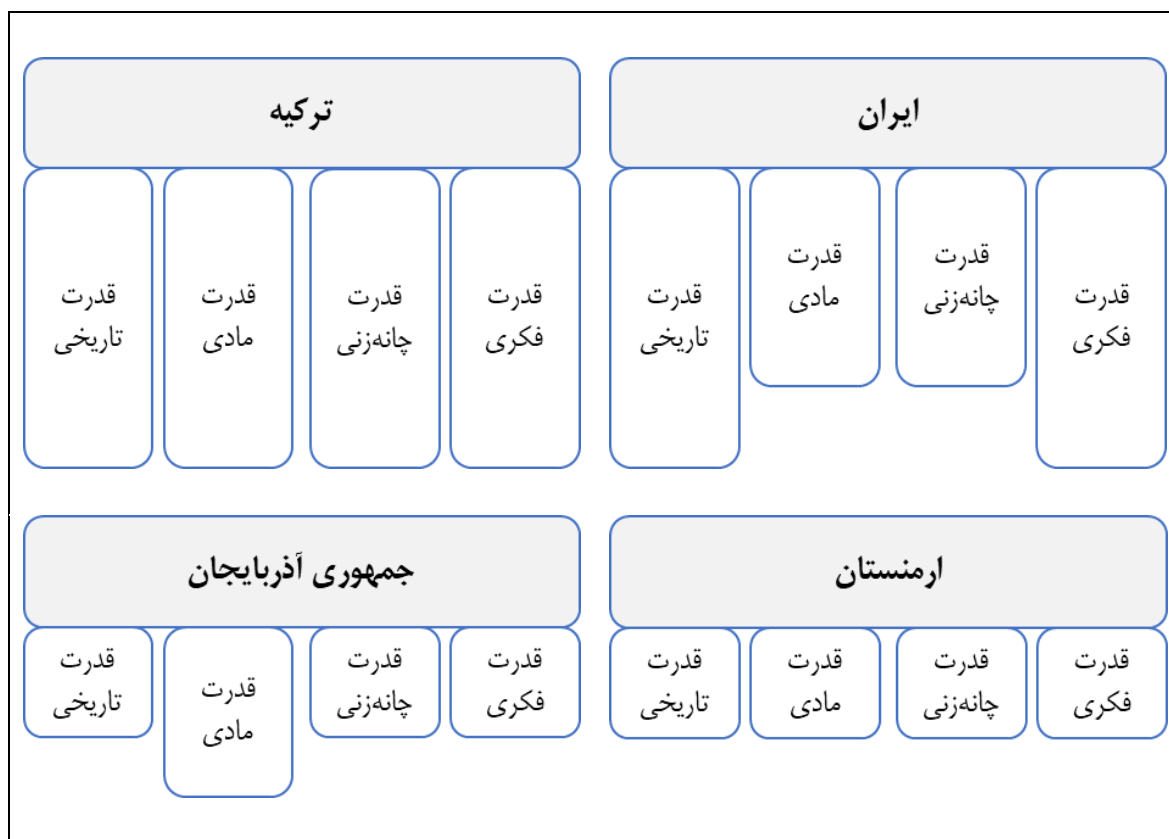

Fig. 12- Distribution of power in riparian states in the Aras transboundary basin
 شکل ۱۲- توزیع قدرت در دولت‌های مشترک در حوضه آبریز فرامرزی ارس (منبع: نگارندگان)

بیشتری دارد؛ در واقع این شکل خنثی هیدروژمونی است که به تسهیم گزینشی کنترل می‌انجامد و تسهیم کمابیش به معنای روحیه مشارکت‌پذیری کشور هیدروژمون است (جدول ۲).

Table 2- Revised forms of hydrohegemony
 جدول ۲- اشکال تجدیدنظر شده هیدروژمونی (منبع: نگارندگان)

شکل هیدروژمونی	تسهیم کنترل توسط هیدروژمون	خروجی برای غیرهیدروژمون
مثبت (خوش‌خیم، همکاری‌جویانه)	قابل توجه	بسیار خوب
مشارکت‌پذیر	کمابیش	خوب
خنثی	گزینشی	خنثی
محدودسازنده	حداقلی	ناچیز
منفی (بدخیم، سلطه‌جویانه)	هیچ	بسیار ناچیز

ترتیب‌های آب‌های فرامرزی که در آن، کنترل تسهیم شده است (خنثی تا مثبت)، هژمونیک تلقی نمی‌گردد و ترتیب‌های هیدروژمونیک، طیف منفی تا خنثی تسهیم کنترل آب‌های فرامرزی را شامل می‌گردند. در رابطه با شکل ۴ که Woodhouse & Zeitoun (2008) برای اشکال هیدروژمونی براساس خروجی برای دولت غیرهژمون و درجه کنترل تسهیم شده توسط هیدروژمون ترسیم کرده‌اند، با توجه به شرایط حوضه ارس، می‌توان ضمن حفظ ترتیب ستون وسط (تسهیم کنترل توسط هیدروژمون)، در دیگر ستون‌ها تغییراتی ایجاد کرد.

در رابطه با ستون اول (شکل هیدروژمونی)، بهتر است تغییرات طیف شکل هیدروژمونی متعادل‌تر شود؛ یعنی از خوش‌خیم تا بدخیم در تغییر باشد و شکل خنثی به عنوان مرکز این طیف در نظر گرفته شود. بر همین اساس، اشکال سلطه‌گرانه و ظالمانه هر دو یک مفهوم و همان هیدروژمونی منفی (بدخیم) را می‌رسانند. شکل بازدارنده نیز می‌تواند در شکل محدودسازنده ادغام شود؛ چراکه همان مفهوم را می‌رساند. از سوی دیگر و بالاتر از شکل خنثی، شکل مشارکت‌پذیر نیز می‌تواند اضافه شود که هم به تعادل اشکال هیدروژمونی می‌انجامد (نقطه مقابل شکل محدودسازنده) و هم با تسهیم کمابیش کنترل همخوانی

بالادستی، در هیچ‌یک از پروژه‌های آبی مشترک ایران و شوروی دیده نشد و تسهیم کنترل صرفاً در سد مشترک بالادستی «آخوریان» انجام گرفت که خروجی ناچیزی را برای ترکیه در حوضه ارس به همراه داشت.

پس از فروپاشی شوروی، حوضه ارس فاقد هرگونه هیدروهمون پایدار است که بخواهد براساس منافع خود، شکل‌های مختلف هیدروهمونی را در قبال کشورهای مختلف به اجرا بگذارد. هرچند ترکیه به دنبال اعمال اشکالی از هیدروهمونی همکاری‌جویانه است که در بخش‌های بعدی شرح داده خواهد شد. اما در عین حال، ایران و ترکیه به عنوان دو قدرت اصلی حوضه، هرکدام سدهای جدیدی را در حوضه ارس احداث کرده و یا در حال احداث دارند.

ترکیه با این استدلال که برخلاف کشورهای پایین‌دستی، تاکنون به میزان کافی از آب‌های مشترک این حوضه بهره‌برداری نکرده است، سدهای مخزنی بزرگی را در دست اجرا دارد. با توجه به اینکه ترکیه در بالادست ارس قرار گرفته است، سدسازی‌های این کشور برخلاف سدسازی‌های دیگر کشورهای حوضه، می‌تواند آثار منفی مستقیمی بر وضعیت منابع آب سطحی کشورهای پایین‌دستی داشته باشد (شکل ۱۳).

پیش از فروپاشی شوروی، این کشور به عنوان ابرقدرت مشرق‌زمین، همزمان هیدروهمون حوضه آبریز فرامرزی ارس نیز محسوب می‌شد. اما با توجه به اینکه بیشترین میزان مرز آبی شوروی در حوضه ارس، مربوط به مرز این کشور و ایران بود، با توجه به جدول ۳-۴ می‌توان «مشارکت‌پذیر» هیدروهمونی استفاده می‌کرد که از تسهیم کنترل کمابیش و خروجی خوب برای ایران خبر می‌داد.

به طور کلی در اکثر طرح‌های آبی مشترک، هردو کشور که در پایین‌دست ترکیه واقع شده بودند، منتفع می‌شدند؛ هرچند ارتفاع اصلی مربوط به شوروی سابق بود. به عنوان مثال، سد ارس در نزدیکی شهر مهم نخجوان مرکز جمهوری خودمختار نخجوان ایجاد شد؛ اما به واسطه همین سد، منطقه پلدشت در ایران هم به تدریج آبادتر شد. یا طرح احداث سد خداآفرین در جنوب قره‌باغ و سواحل مسطح و حاصلخیز ارس برنامه‌ریزی شد؛ در حالی که ساحلی ایرانی این منطقه، عمدتاً کوهستانی است. اما ایران از این سد جهت انتقال آب به پایین‌دست آن در دشت مغان استفاده خواهد کرد.

اما در قبال ترکیه، سیاست آبی شوروی و شکل هیدروهمونی آن، «محدودسازنده» بوده است. به گونه‌ای که منافع آنکارا به عنوان دولت

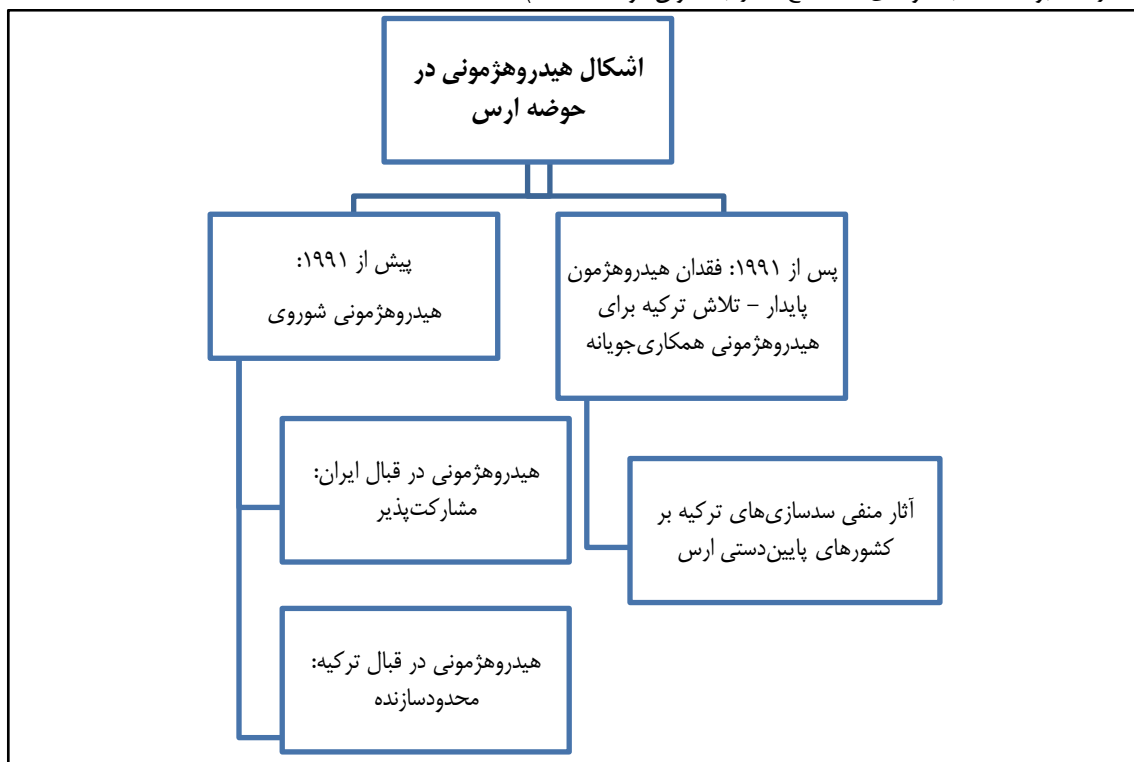

Fig. 13- Forms of hydro-hegemony in Aras Basin before and after the collapse of the Soviet Union
شکل ۱۳- اشکال هیدروهمونی در حوضه ارس، پیش و پس از فروپاشی شوروی (منبع: نگارندگان)

۶- نتیجه گیری

هیدروژمونی حوضه ارس محسوب نمی‌شود. البته بدیهی است که انکارها از سوی ترکیه درباره اهداف هیدروژمونی‌گرایانه آن برای فرار از فشارهای سیاسی و بین‌المللی احتمالی بر این کشور است. آنکارا تلاش دارد بیان کند که حتی در حوضه دجله و فرات نیز هیدروژمونی نیست؛ در نتیجه، این رویکرد ترکیه در حوضه ارس بدیهی است. تا جایی که آنکارا از مذاکرات آبی عملیاتی و عادلانه (نه از بالا به پایین) که منجر به توافق با ایران در زمینه ارس شود، استقبال کرده و توافقاتی نیز در این زمینه جهت همکاری طرفین حاصل شده است. پیگیری ایران و پاسخ ترکیه، نشان از بعد دیگری از قدرت دارد که در مسائل آبی حوضه ارس به چشم می‌خورد و آن، «قدرت تاریخی» است. ایران و ترکیه (پیشتر: عثمانی، روم شرقی)، در طول سده‌ها به عنوان دو همسایه قدرتمند باهم رقابت و همکاری داشته‌اند و این پیشینه تاریخی بر تصمیمات فعلی دو دولت در قبال یکدیگر تأثیرگذار است.

حوضه ارس علیرغم اینکه در شرایط فعلی فاقد هیدروژمونی مشخص است، اما پیش از فروپاشی شوروی، دارای هیدروژمونی بلامنازع یعنی اتحاد جماهیر شوروی بوده است. مسکو پروژه‌های آبی در ارس را براساس منافع دو پایتخت تابع خود (باکو و ایروان) دنبال می‌نمود. بر این اساس و با توجه به اینکه ایران نیز همچون شوروی سابق، بیشتر در موضع پایین‌دستی ارس قرار دارد، نسبت به ترکیه از وضعیت بهتری برخوردار شد.

به طور کلی شوروی در قبال ترکیه بالادستی از شکل محدودسازنده هیدروژمونی بهره برد و آنکارا با تسهیم کنترل حداقلی و خروجی ناچیز در زمینه منابع آب مشترک مواجه شد. اما رویکرد آبی شوروی در قبال ایران را می‌توان نقطه مقابل ترکیه در نظر گرفت و از شکل دیگری از هیدروژمونی به نام «مشارکت‌پذیر» جهت توصیف آن بهره برد. در این شکل، تسهیم کنترل نه به صورت کامل و برابر، ولی کمابیش صورت می‌پذیرد و خروجی برای دولت غیرهیدروژمونی هم خوب است. در واقع، هدف این شکل از هیدروژمونی، بهره‌مندی بیشتر دولت هیدروژمونی است و به دلیل شرایط محیطی نزدیک به هم دولت غیرهیدروژمونی، این دولت نیز درجه‌ای کمتر از بهره‌مندی را تجربه می‌کند (شکل‌های ۱۴ و ۱۵).

به طور کلی مقاله بر این باور است که حوضه آبریز فرامرزی ارس در شرایط فعلی فاقد هرگونه دولت هیدروژمونی است. به لحاظ قدرت به عنوان رکن اصلی هیدروژمونی، ترکیه به دلیل روابط مستحکمی که با جمهوری آذربایجان دارد، به عنوان قلدر دارای متحد در حوضه شناخته می‌شود؛ اما ایران هم به لحاظ قدرت تاریخی در شرایط برابر

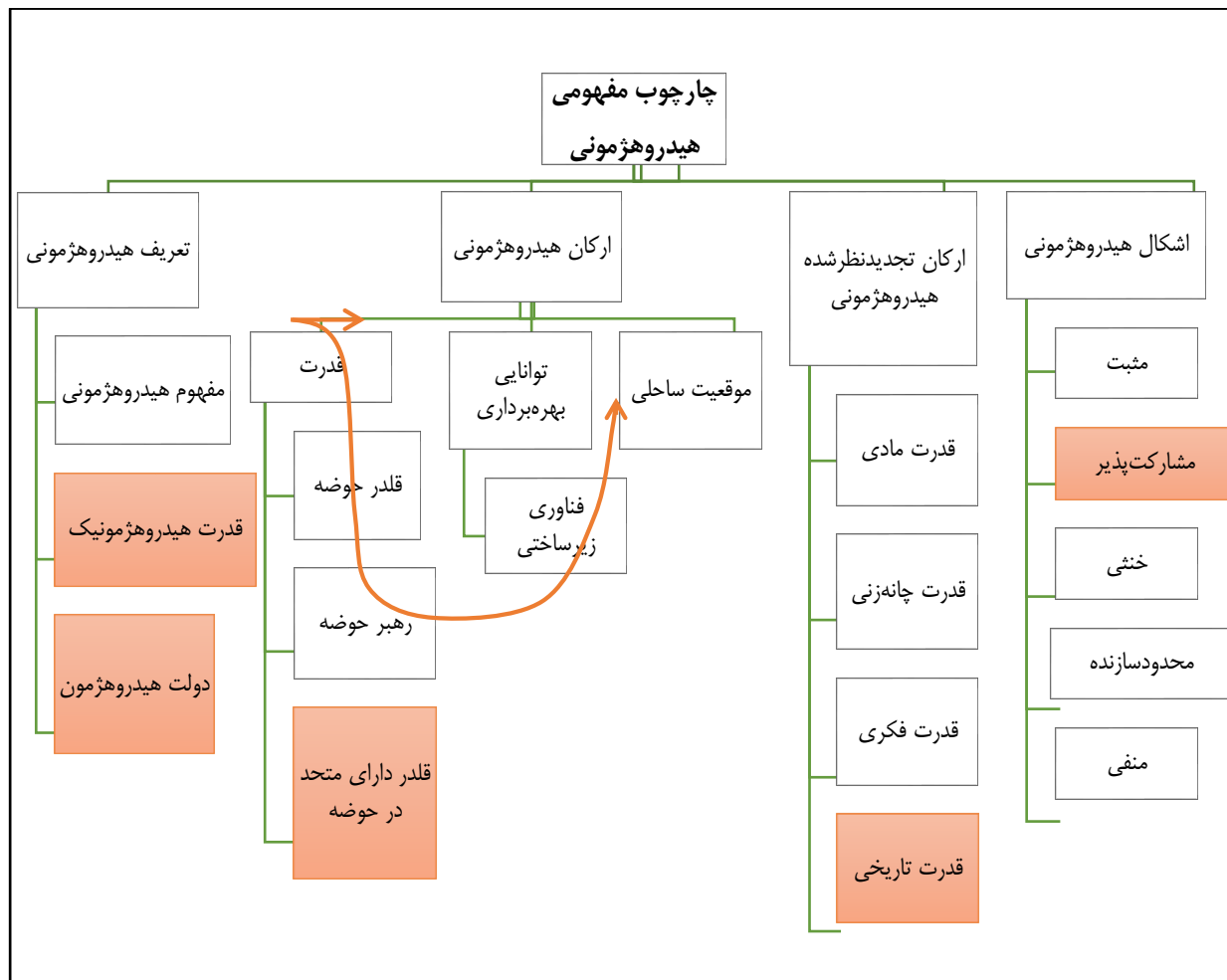
در راستای تبیین رویکردهای هژمونی‌طلبانه در حوضه منابع آب مشترک، مفهوم و نظریه «هیدروژمونی» که در این پژوهش برای اولین بار از معادل فارسی «آب‌چیرگی» برای آن بهره برده می‌شود (متفاوت با «آب‌سلطه‌گری»^۳)، در دهه‌های اخیر و همزمان با کمبود فزاینده آب و رقابت بر سر منابع آب مشترک، مطرح شده و توسعه یافته است. با توجه به اینکه عمده پژوهش‌های انجام شده در این زمینه بر چند حوضه آبریز فرامرزی مطرح در سطح جهان متمرکز بوده‌اند و با عنایت به لزوم تبیین این مفهوم برای حوضه‌های آبریز فرامرزی ایران؛ در پژوهش حاضر، ضمن نوآندیشی در چارچوب نظری هیدروژمونی، حوضه آبریز فرامرزی ارس به عنوان یکی از حوضه‌های فرامرزی پرچالش ایران به عنوان یک نمونه بومی جهت بالابردن دقت مفهوم و نظریه هیدروژمونی مورد بررسی قرار گرفت.

یکی از مواردی که در این پژوهش بر آن تأکید گردید، تفکیک تعاریف «قدرت هیدروژمونی» و «دولت هیدروژمونی» از مفهوم اصلی هیدروژمونی است. به طور کلی، قدرت هیدروژمونی، ماهیت جغرافیایی، حقوقی، نظامی، اقتصادی و سیاسی دارد؛ اما بیشتر مربوط به قدرت سیاسی و اقتصادی یک دولت است. دولتی هم که دارای این قدرت است، کنترل‌کننده نحوه بهره‌برداری از منابع آب مشترک است و با تحکیم یک گفتمان خاص که منافع آن را حفظ کند، مانع از تغییرات وضعیت موجود شده و سازوکارهای ترجیحی خود را در مدیریت آب‌های فرامرزی اتخاذ می‌نماید.

دولت هیدروژمونی که دارای قدرت چیرگی بر دیگر دولت‌های حوضه است، می‌تواند با در پیش گرفتن شکل مثبت هیدروژمونی، «رهبر» و یا با پیگیری شمل منفی آن و آب‌سلطه‌گری، «قلدر حوضه» باشد. اما در حوضه ارس شاهد حالت سومی هم هستیم و ترکیه برخلاف حوضه دجله-فرات و رویکرد صرف قلدری حوضه، در ارس متحد جمهوری آذربایجان است (قلدر دارای متحد در حوضه). در واقع، به دلیل وجود کشور ایران با قدرتی نزدیک به ترکیه، آنکارا از طریق اتحاد با باکو و وابسته کردن تدریجی ایروان به خود، به دنبال دستیابی به هیدروژمونی (آن هم شکل منفی آن، به دلیل عدم پذیرش رهبری ترکیه بر حوضه از سوی ایران) از طریق دولت‌های کوچک‌تر است.

هیدروژمونی بر قدرت استوار است و ایران به خصوص در سال‌های اخیر به طور کلی در زمینه ابعاد سه‌گانه قدرت لوکس (فکری، چانه‌زنی و مادی) در مقایسه با ترکیه دارای ضعف‌هایی است. با این وجود، خود ترکیه هم بر این باور است که برخلاف حوضه دجله-فرات،

با ترکیه قرار دارد. اشکال مختلف هیدروهمژمونی در حوضه ارس نیز مشارکت‌پذیر و در قبال ترکیه از حالت محدودسازنده برخوردار بوده پیش از فروپاشی شوروی در این حوضه چشم‌گیرتر بوده است؛ به گونه‌ای که سیاست هیدروهمژمونیک شوروی در قبال ایران از حالت

Fig. 14- Modified conceptual framework of hydro-hegemony
 شکل ۱۴- چارچوب مفهومی اصلاح شده هیدروهمژمونی (منبع: نگارندگان)
 (بخش‌های تکمیل شده توسط مؤلفان به رنگ نارنجی مشخص شده‌اند)

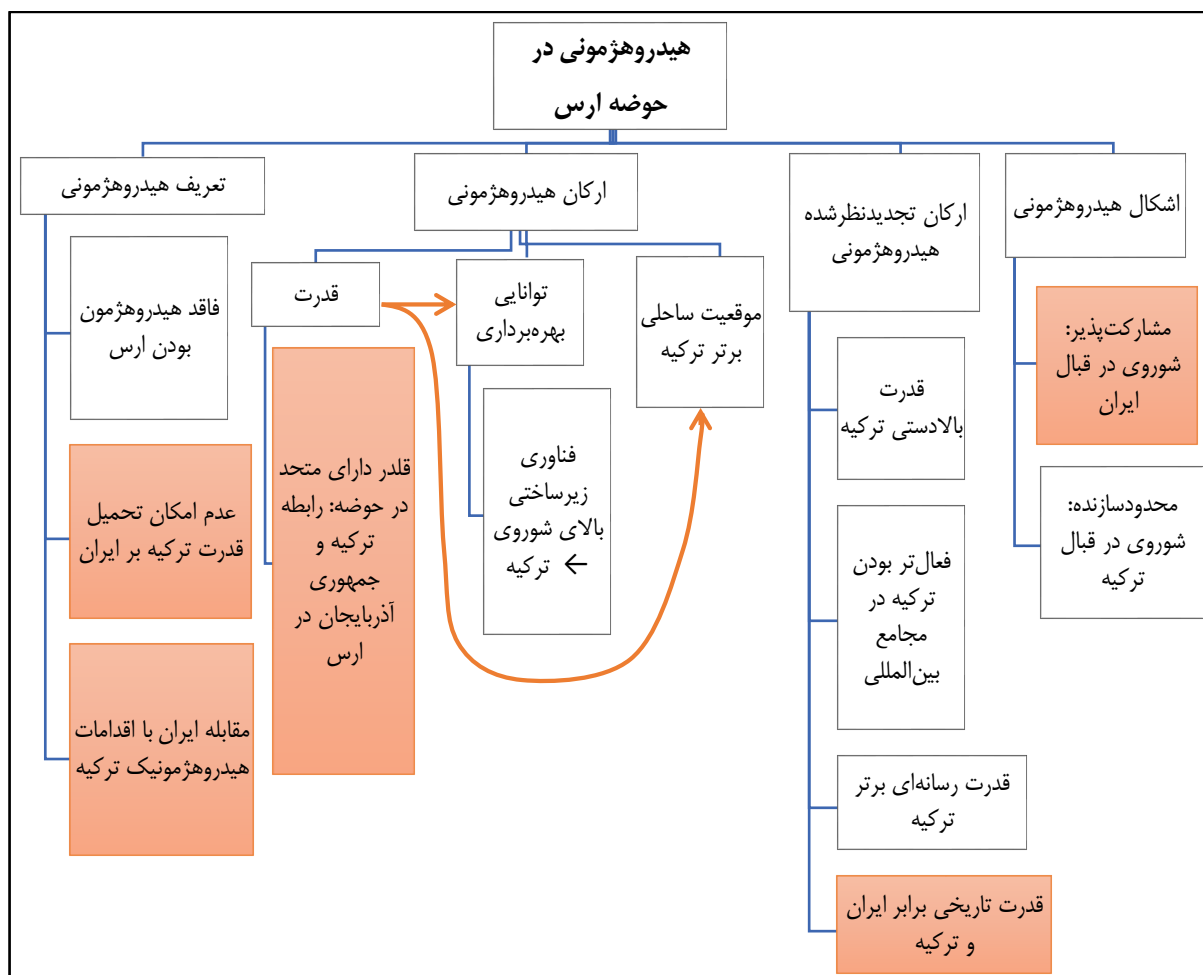

Fig. 15- Modified conceptual framework of hydro-hegemony in Aras transboundary basin
 شکل ۱۵ - چارچوب مفهومی اصلاح شده هیدروهژمونی در حوضه آبریز فرامرزی ارس (منبع: نگارندگان)

پی‌نوشت‌ها

- 1- Bingöldağ
- 2- Vardenis
- 3- Hydro-Dominance

۷- مراجع

- Ahmadi S A, Hekmatara H, Noorali H, Campana M, Sadeghi A, Pazhoh F (2023) The hydrogeopolitics of upper Karabakh, with emphasis on the border conflicts and wars between Azerbaijan and Armenia. *GeoJournal* 88:1873-1888
- Cascão A E (2008) Ethiopia-challenges to Egyptian hegemony in the Nile Basin. *Water Policy* 10(S2):13-28
- Cascão A E (2009) Changing power relations in the Nile River Basin: Unilateralism vs. cooperation? *Water Alternatives* 2(2):245-268
- Cascão A E, Zeitoun M (2010) Power, chapter: Hegemony and critical hydrogeopolitics, In Book: *Transboundary Water Management*. Oxfordshire: Routledge Publications
- Cascão A E, Zeitoun M (2010) Power, hegemony and critical hydrogeopolitics, In Book: *Transboundary water management: Principles and practice*. London: Earthscan
- Daoudy M (2005) Presentation given at first workshop on hydro-hegemony. London: London Water Research Group
- Daoudy M (2008) Hydro-hegemony and international water law: Laying claims to water rights. *Water Policy* 10(S2):89-102
- Delgado-Moran J J, Teano F (2019) The concept of hydrohegemony as a framework for analyzing transborder conflicts over water; Thinking about the Chinese case. *Agua y Territorio / Water and Landscape* 14:97-104
- Dinar S (2009) Power asymmetry and negotiations in international river basins. *International Negotiation* 14(2):329-360
- Endaylalu G A (2019) Counter hydro hegemony mechanisms and their roles in the Eastern Nile Basin. *International Affairs and Global Strategy* 69:7-27
- Ghoreishy S Z, Mianabadi H, Mousavi Shafae S M (2019) The role of power in water diplomacy. *Iran-Water Resources Research (IWRR)* 15(2):242-264 (In Persian)
- Gupta J (2016) The watercourses convention, hydro-hegemony and transboundary water issues. *The International Sector* 51(3):118-131
- Hafeznia M (2017) Principles and concepts of geopolitics. Mashhad: Papoli Publications (In Persian)
- Hanasz, P (2014) Power flows: Hydro-hegemony and water conflicts in South Asia. *Security Challenges* 10(3):95-112
- Hoveyda R (1972) Aras River and the hadith of Ashab Al-Ras. *Lessons from the School of Islam* 13(6):33-37 (In Persian)
- Hussain M, Khalid M, Imran S (2021) Hydro-hegemony framework: A study of the India Pakistan transboundary water competition and cooperation. *Liberal Arts & Social Sciences International Journal (LASSIJ)* 5(1):537-553
- Karimi B (2012) Hydrogeopolitics of the Aras border river (conflict or cooperation). Thesis for MA degree in political geography: Ferdowsi University of Mashhad (In Persian)
- Kehl J R (2011) Hydrogeopolitical complexes and asymmetrical power: Conflict, cooperation, and governance of international river systems. *Journal of World-Systems Research* 17(1):218-235
- Lukes S (2005) *Power: A radical view*. London: Palgrave MacMillan
- Luzi S (2008) Double-edged hydrogeopolitics on the Nile In book: *Linkages between Domestic Water Policy Making and Transboundary Conflict and Cooperation*. Zurich: CSS/ETH Zurich
- Menga F (2016) Reconceptualizing hegemony: The circle of hydro-hegemony. *Water Policy* 18(2):401-418
- Mokhtari Hashi H, Kavani-rad M (2019) Explaining the hydrogeopolitics concept. *Water-Food-Energy Nexus* 6(2):15-26 (In Persian)
- Rashidinejad A, Kaviani Rad M, Mottaghi A (2021) The impact of hydrogeopolitical relations on the structure of hydro-hegemony; A case study of Ethiopian Renaissance Dam. *Scientific- Research Quarterly of Geographical Data (SEPEHR)* 30(117):133-150 (In Persian)
- Sarkheil B (2021) Water and the strategy of Turkish hydro-hegemony in Mesopotamia. *International Relations Researches* 11(2):97-125 (In Persian)
- Scott J C (1985) *Weapons of the weak: Everyday forms of peasant resistance*. London: Yale University Press
- Shahbazbegian M, Dinar A (2023) Painted water-A concept to shape water negotiation strategies in shared river basins. *Water* 15(19):1-19
- Shahbazbegian M, Nabavi E (2023) How to incorporate system archetypes into water conflicts analysis: Application in Euphrates, Nile, Zambezi, and Lake Kivu Transboundary Basins. *Water* 15(7):1-21

- Shahbazbegian M, Noori R (2022) Hydropolitical system archetypes: Feedback structures, physical environments, unintended behaviors, and a diagnostic checklist. *Hydrology* 9(12):1-16
- Sojamo S, Keulertz M, Warner J, Allan J A (2012) Virtual water hegemony: The role of agribusiness in global water governance. *Water International* 37(2):169-182
- Tadevosyan S (2019) Hydro-hegemony in Action: The problem of water in the Israel-Palestinian conflict. *Contemporary Eurasia* VIII (2):82-104
- Taheri A (2011) The research method in political science. Tehran: Ghoomes Publishing Company (In Persian)
- Tandan P (2021) Challenging hydro-hegemony of India: Resistance of Nepal in the Upper Karnali and Saptakoshi dam project. *Sustainable Water Resources Management* 7(106):1-19
- Trottier J (2003) Water wars: The rise of a hegemonic concept. Exploring the making of the water war and water peace belief within the Israeli-Palestinian Conflict, UNESCO
- Turton A, Funke N (2008) Hydro-hegemony in the context of the Orange River Basin. *Water Policy* 10(S2):51-69
- Turton A, Ashton P, Cloete E (2003) An introduction to the hydropolitical drivers in the Okavango River basin, In book: *Transboundary Rivers, Sovereignty and Development: Hydropolitical Drivers in the Okavango River Basin*. Pretoria & Geneva: African Water Issues Research Unit & Green Cross International
- UN-Water (2007) *Kura-Aras River Basin: Transboundary Diagnostic Analysis*.
- Warner J, Zeitoun M (2008) International relations theory and water do mix: A response to Furlong's troubled waters, hydro-hegemony and international water relations. *Political Geography* 27(7):802-810
- Warner J (2008) Contested hydro-hegemony: Hydraulic control and security in Turkey. *Water Alternatives* 1(2):271-288
- Warner J, Zawahri N (2012) Hegemony and asymmetry: Multiple-chessboard games on transboundary rivers. *International Environmental Agreements: Politics, Law and Economics* 12:215-229
- Warner J, Mirumachi N, Zeitoun M, Leanne Farnum R, Menga F, Grandi M (2017) Transboundary 'hydro-hegemony', ten years later. *Journal of Wiley Interdisciplinary Reviews: Water* 4(6):1-18
- Wegerich K (2008) Hydro-hegemony in the Amu Darya basin. *Water Policy* 10(S2):71-88
- Woodhouse M, Zeitoun M (2008) Hydro-hegemony and international water law: Grappling with the gaps of power and law. *Water Policy* 10(2):103-119
- Zaki Y, Asadollahi S (2021) Hydropolitic of turkey GAP Project and its effect on environmental security of Iraq and Syria. *Political Spatial Planning* 3(1):1-9 (In Persian)
- Zaki Y, Delshadzadeh J, Karimi B (2015). Investigation and analysis of hydropolitics of international rivers with emphasis on the Aras border river. *Military and Security Geography Quarterly* 1(1):37-65 (In Persian)
- Zeitoun M, & Warner J (2006) Applying hegemony and power theory to transboundary water analysis. *Water Policy* 10(2):3-12
- Zeitoun M, Cascão A E, Warner J, Mirumachi N, Matthews N, Menga F, Farnum R (2017) Transboundary water interaction III: Contest and compliance. *Water International* 17(2):271-294
- Zeitoun M, Allan J A (2008) Applying hegemony and power theory to transboundary water analysis. *Water Policy* 10(S2):3-12
- Zeitoun M, Mirumachi N, Warner J (2020) *Water conflicts: Analysis for transformation*. Oxford: Oxford University Press
- Zhanalieva S (2020) *Hydro-hegemony of the International Fund for Saving the Aral Sea (IFAS) in Central Asia*. A Thesis Submitted to the Board of Graduate Programs: Middle East Technical University, Northern Cyprus Campus